

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет
Кафедра сучасної української мови

**РЕАЛІЗАЦІЯ ПИТАЛЬНОСТІ В СТРУКТУРІ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ:
КОНТЕКСТ МОВОТВОРЧОСТІ МАРКА ВОВЧКА І
ЛІНГВОДИДАКТИКА**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, 601 групи,
014 «Середня освіта
(українська мова і література)»

Дячук Анастасія Іванівна

Керівник: доктор філологічних наук,
проф. Шабат-Савка С. Т.

До захисту допущено:

протокол засідання кафедри № 6

від «7» грудня 2021 р.

Зав.кафедри _____ Світлана ШАБАТ-САВКА

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПИТАЛЬНОСТІ	10
1.1. Структурно-семантичні параметри складносурядних питальних речень у творах Марка Вовчка	10
1.2. Вираження питальності в складнопідрядному реченні.....	18
1.3. Висновки до першого розділу.....	35
РОЗДІЛ 2. ПИТАЛЬНІСТЬ ЯК КОМУНІКАТИВНА НАСТАНОВА СКЛАДНИХ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ	36
2.1. Функційно-структурні параметри реалізації питальності в складному безсполучниковому реченні.....	36
2.2. Висновки до другого розділу	46
РОЗДІЛ 3. ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	47
3. 1. Методичні рекомендації щодо вивчення складних речень у шкільній практиці викладання української мови.....	47
3.2. Система вправ і завдань у контексті методичного забезпечення процесу засвоєння складного речення як одиниці синтаксису	56
3.3 Інноваційний лінгводидактичний інструментарій у процесі вивчення складного речення	61
3.4. Висновки до третього розділу.....	69
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	85
АНОТАЦІЯ	86
АВСТРАКТ	87

ВСТУП

Проблема сутності складних речень в українському мовознавстві остаточно не розв'язана, адже ще й досі не з'ясованими залишаються особливості поєднання в межах таких конструкцій предикативних одиниць чи простих речень, їхнього комунікативного спрямування, можливостей реалізації різноманітних смислових відношень. На думку А. Загнітка, складне речення «належить до тих феноменів, які викликають різне тлумачення, що зумовлено неоднаковими принципами їх кваліфікації та неадекватними підходами до визначення місця і статусу предикативних одиниць-компонентів цілісного утворення» [34, с. 319].

Предикативними частинами складного речення слугують звичайні двоскладні чи односкладні речення, що їх поєднує синтаксичний зв'язок – сполучниковий або безсполучниковий. Вони формують структурну, семантичну й інтонаційну єдність. Частини складного речення із синтаксичного і змістового ракурсу відповідають простому реченню; з боку комунікативного вони не становлять окремих комунікативних одиниць. Адже їм властива інтонаційна завершеність складного речення як присутньої синтаксичної одиниці, що відрізняється від речення, що має лише один предикативний центр.

У складних реченнях синтаксичний зв'язок між предикативними частинами експлікують сполучні засоби (сполучники сурядності / підрядності, сполучні слова) та інтонація. Співвідносні вказівні слова, співвідношення присудків у тих або тих предикативних одиницях, порядок частин увиразнюють певний тип складного речення (складносурядного, складнопідрядного або безсполучникового).

У сучасному українському мовознавстві в основу поділу складних речень покладено формально-синтаксичний критерій – урахування експліцитності / імпліцитності сполучників і сполучних слів між частинами складного речення. В такому разі йдеться про складносурядні та складнопідрядні конструкції, що вирізняються за характером сполучних маркерів (сурядності чи підрядності). Утім,

виокремлення за цим принципом складних безсполучникових речень належить до актуального й дискусійного питання синтаксису.

Як стверджує К. Шульжук, «розбіжність підходів пов'язана, з одного боку, з абсолютизацією сполучників і сполучних слів як засобів поєднання частин складного речення (у такому разі безсполучникові конструкції розглядають як сполучення речень), з іншого – з можливостями експліцитного представлення їх, використання інших засобів зв'язку частин, що дають підставу класифікувати конструкції, поєднані безсполучниково, як складні речення» [87, с. 245].

З огляду на формально-синтаксичні та семантичні ознаки виокремлюють сполучникові (складносурядні та складнопідрядні) речення; складні безсполучникові речення; багатокомпонентні синтаксичні конструкції з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку.

Як зауважує І. Вихованець, складному реченню «властива сукупність формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак, з-поміж яких найважливішими є поліпредикативність, що виявляється в наявності кілької предикативних одиниць – вихідних простих речень, відмінна від простого речення структурна схема, змістова й інтонаційна єдність» [14, с. 280].

Водночас складне речення слугує найзручнішою формою передавання значного обсягу інформації, адже така синтаксична конструкція утворює поєднання кількох предикативних одиниць (щонайменше дві), що відображають дійсність, реалізують комунікативну інтенцію мовця, репрезентують валентнісні можливості поєднання різних за комунікативною настановою предикативних одиниць – розповідних і питальних, спонукальних і питальних у межах одного складного речення.

Актуальність дипломної роботи зумовлена потребою комплексно проаналізувати складне речення у взаємозв'язку з комунікативною настановою висловлення, можливістю реалізувати питальність в реченнях з одноплановою / різноплановою модальністю, доповнити характеристику складних питальних конструкцій з опертям на мовотворчість Марка Вовчка.

Українські дослідники розглядають питальність як одну із синтаксичних категорій у системі семи модальних значень речення – поряд із розповідністю, спонукальністю, бажальністю, умовністю, ймовірністю і переповідністю [52; 56]. Як зауважує О. Мельничук, «питальна модальність означає долучення до формування речення і до його основного змісту такого відтінку волевиявлення суб'єкта мовлення, який вимагає від співрозмовника (іноді й від самого мовця) підтвердження чи заперечення відповідності основного змісту новим необхідним компонентом» [8, с. 49]. Категорію питальності детермінує наявність адресата мовлення, «на якого спрямовується вольовий імпульс від мовця» [36, с. 123].

За визначенням Н. Гуйванюк та С. Шабат-Савки, «питальне речення – це висловлення, що містить апелюване до адресата запитання, яке функціонально спрямоване на одержання потрібної інформації щодо предмета думки, на встановлення реальності чи ірреальності основного змісту речення, а також на повідомлення у формі запитання емоційно-експресивного ствердження чи заперечення, спонукання співрозмовника до певної дії, вираження здивування, сумніву, оцінки тощо» [27, с.11].

Власне, питальне речення використовують, з одного боку, аби отримати ту чи ту інформацію, поставити запитання про певні факти, події, ознаки, обставини, а з іншого, використати питальну форму зі стилістичною метою – передати емоційно-експресивний контекст ситуації мовлення.

Питальне речення, виконуючи в процесі мовлення різноманітні комунікативно-прагматичні функції, актуалізується залежно від конкретних намірів суб'єкта. Комунікативна побудова речення використовується мовцем для того, щоб керувати поведінкою співрозмовника, і саме мовець вибирає найбільш релевантну форму для висвітлення тієї чи тієї інтенції. Отож, подаючи питальну інформацію у структурі складного речення, автор запиту спрямовує адресата на певний вид мовленнєвої діяльності і передбачає одержати конкретне повідомлення.

Важливим моментом для синтаксису складного речення слугує розрізнення між предикативними одиницями за настановою питальність /

непитальність і можливості їхнього поєднання в межах складного речення. Складні речення з питальною модальністю ще не були предметом глибокого лінгвістичного дослідження. В історії мовознавства та сучасній лінгвістиці цій проблемі присвятили свої праці такі мовознавці, як Г. Валімова, І. Вихованець, Н. Гуйванюк, П. Дудик, О. Єсперсен, Л. Кадомцева, Н. Кондратенко, О. Мельничук, М. Орлова, С. Шабат-Савка, К. Шульжук та ін. Утім, і досі залишаються недостатньо вивченими в цьому аспекті питання поєднання в структурі складного речення сурядним, підрядним чи безсполучниковим зв'язком питальних предикативних одиниць з іншими функційними (розповідними, спонукальними) частинами. Особливо цікавим, на нашу думку, є функціонування складних речень питального типу в мовотворчості письменника.

Мета роботи – здійснити комплексний аналіз складних речень як засобів реалізації питальності в ракурсі систематизації моделей їхнього функціонування, змістового та комунікативного потенціалу, в аспекті письменницького ідіостилю Марка Вовчка та лінгводидактики.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) схарактеризувати складносурядне речення як синтаксичну конструкцію, здатну реалізувати питальну семантику на матеріалі мовотворчості Марка Вовчка;
- 2) систематизувати комунікативно-змістові типи складносурядних питальних конструкцій;
- 3) розглянути синтаксичну природу складнопідрядних речень у ракурсі реалізації питальності;
- 4) проаналізувати складнопідрядні речення з прямою та непрямою питальністю, виявити їхні експресивно-виражальні можливості в художньому тексті;
- 5) окреслити механізми реалізації питальності в складному безсполучниковому реченні, указати на семантико-синтаксичні відношення, що виникають між частинами складного безсполучникового речення;
- 6) визначити функційні можливості предикативних частин складного

безсполучникового речення, різних за комунікативною настановою – питальних, розповідних, спонукальних;

7) представити методичні рекомендації щодо вивчення складних речень у шкільній практиці викладання української мови;

8) запропонувати систему вправ і завдань для учнів 9 класу в процесі можливого її використання в освітньому процесі.

Об’єкт дослідження – складне речення як синтаксична одиниця, здатна відображати комунікативну настанову висловлення, багатоаспектний процес людського буття, як присутній складник художнього тексту.

Предмет дослідження – сполучникові та безсполучникові складні речення, що виражають питальність і слугують присутнім маркером ідіостилю Марка Вовчка.

Джерельною базою дослідження є картотека (1000 прикладів), що її сформовано за художніми творами Марка Вовчка – української письменниці, яка своїми повістями та оповіданнями яскраво репрезентувала розповідний жанр у історії української літератури. Як знавець розмовної мови народу та усної народної творчості, вона представила українську мову, багату на різні стилістичні засоби, синтаксичні конструкції, що відображають світогляд і мовостиль майстра красного письма. Як зауважив І. Франко, у творах письменниці «українська проза досягла нечуваної перед тим ніжності і мелодійності» [80, с. 269].

Мова Марка Вовчка насичена не тільки лексичними засобами, джерелами образності, мовними засобами типізації, ритмомелодикою, а й синтаксичними засобами оповіді, зокрема складними питальними конструкціями, залучення яких у мовлення персонажів та в авторське мовлення надає творам особливої енергії та експресії, допомагає відтворити безпосередність живої, усно-розмовної стихії.

Методи дослідження зумовлені його метою та низкою завдань. Дипломну роботу виконано із використанням загальнонаукових та спеціально-лінгвістичних методів. Зокрема: для інвентаризації фактичного матеріалу та його

систематизації, для репрезентації наукових тверджень різних учених у царині синтаксису складного речення використано *описовий метод*; *структурний метод* – для виокремлення синтаксичних маркерів сполучникових складних речень: сполучників сурядності, сполучників підрядності та сполучних слів; *метод моделювання та синтаксичних трансформацій* застосовано для витлумачення синтаксичної синонімії на рівні складносурядних, складнопідрядних та складних безсполучникових конструкцій, для визначення можливості складних синтаксичних конструкцій виражати семантику питальності, створювати експресивність та емоційність художнього тексту; *контекстуально-інтерпретаційний* використано для розуміння питальності як основного модального значення синтаксичної одиниці, представлені в контексті первинних та вторинних функцій.

Наукову новизну дипломної роботи полягає в тому, що в ній чи не вперше в українському мовознавстві проаналізовано складні питальні конструкції як окремі синтаксичні одиниці сполучникового та безсполучникового типу, що реалізують семантику питальності, в мовотворчості Марка Вовчка; на багатому фактичному матеріалі обстежено складносурядні, складнопідрядні та складні безсполучникові конструкції з увиразненням їхніх первинних (власне-питальних) і вторинних (невласне-питальних) значень; представлено методичні рекомендації, систему вправ і завдань для кращого засвоєння складного речення в закладах загальної середньої освіти.

Теоретичне значення дипломної роботи полягає в поглибленні знань про можливість реалізації питальності не тільки в простому, а і в складному реченнях; у висвітленні програмового матеріалу про складне речення в науковому дискурсі і в методичному осмисленні, у контексті сучасних інноваційних форм та прийомів лінгводидактики. Висновки розвивають окремі теоретичні положення текстознавства й комунікативної лінгвістики, збагачують новими ідеями теорію ідіолектної стилістики.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані в теоретичних і практичних курсах з сучасної

української мови (розділ «Синтаксис складного речення»), спецкурсах із комунікативного синтаксису, у створенні підручників та посібників з граматики, на уроках української літератури при вивченні життєво-творчого шляху Марка Вовчка, успішно застосовані в ЗЗСО у процесі вивчення складного речення в 9 класі.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, списку джерел, анотацій українською та англійською мовами.

РОЗДІЛ 1. СПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПИТАЛЬНОСТІ

У мовознавчих студіях дослідники розмежовують сполучникові та безсполучникові речення (І. Вихованець, А. Грищенко, О. Мельничук, С. Дорошенко, Р. Христіанінова, К. Шульжук та ін.), що лежить в основі визначення складного речення. Як відомо, *складне речення* – це синтаксична одиниця, утворена змістовим та інтонаційним поєднанням двох чи більше предикативних одиниць засобом сполучникового чи безсполучникового зв'язку.

Саме такий підхід у визначенні статусу складного речення підкреслив О. Синявський: «Усі складні речення щодо способу їх взаємозалежності можна поділити на дві групи: рівнорядно-сполучені й підрядно-сполучені» [74, с. 320].

З опертям на думки українських лінгвістів поділяємо складні речення на три великих типи:

- сполучникові складні реченні;
- безсполучникові складні речення;
- комбіновані складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку.

1.1. Структурно-семантичні параметри складносурядних питальних речень у творах Марка Вовчка

Історія вивчення складносурядних речень досить тривала і складна. В українському мовознавстві можна виділити три більш-менш чітко окреслених напрями досліджень складносурядних речень української мови – за характером аспектів, на які акцентувалась увага. Складносурядні речення розглядались також з боку відкритості / закритості структури і ролі модально-часових відношень (А. Грищенко, К. Шульжук). Певна увага була приділена дослідженню відношень, що формуються на основі взаємодії семантики компонентів складносурядного речення (І. Вихованець, К. Городенська, А. Кващук).

Як зауважує С. Смеречинський, «найбільша й найхарактерніша особливість української народньої мови, що проймає її наскрізь від сполуки

окремих слів і до сполуки цілий речень, є паратакса» [77, с. 243]. Самостійність кожного з паратактично сполучених слів лише назверхня, а насправді між ними глибока внутрішня, природна та логічна підпорядкованість [Там само, с. 254].

На думку О. Синявського, «рівнорядно-сполучені речення найбільш доречні в описах. Добре ними віддати момент, змалювати становище з газверхнього боку, сконстатувати факти» [74, с. 323].

На відміну від складнопідрядних конструкцій, яким властива граматична підпорядкованість підрядного речення головному, частини складносурядного речення «виступають як рівноправні, однорідні складники утвореної ними синтаксичної конструкції, тобто вони перебувають на однаковому рівні щодо ієрархії граматичних зв'язків у межах складного речення» [23, с. 387].

У структурі складносурядного речення відсутні показники, які б вказували на залежність однієї предикативної одиниці від іншої, а тому, як зауважує А. Грищенко, складові частини складносурядного речення перебувають в однаковому відношенні щодо синтаксичної конструкції, в яку вони об'єднуються, і функціонально ідентичні щодо зовнішньо-синтаксичної структури складносурядного речення» [23, с. 387]. Утім, семантика складносурядного речення детермінована сполучниками сурядності, що поєднують предикативні частини, йдеться про єднальні, розділові, протиставні, градаційні та приєднувальні сполучники.

Складносурядні речення розглядають також з боку відкритості / закритості структури й ролі модально-часових відношень (А. Грищенко, К. Шульжук). Певна увага була приділена дослідженню відношень, що формуються на основі взаємодії семантики компонентів складносурядного речення (І. Вихованець, К. Городенська).

Основними ознаками складносурядних речень є:

а) рівноправність і рівнозначність предикативних частин складносурядних речень, адже вони виступають як відносно самостійні й мають певну синтаксичну незалежність;

б) наявність сполучників сурядності, що поєднують предикативні одиниці в одне ціле і перебувають між цими предикативними частинами;

в) позиція предикативних одиниць: одна з них не може знаходитися в середині іншої;

г) інтонація сурядності.

Складносурядні конструкції поділяють на речення відкритої і закритої структури. З-поміж речень відкритої структури виокремлюють конструкції з єднальними та розділовими відношеннями, що їх вияскравлюють відповідно єднальні та розділові сполучники сурядності; кількість предикативних частин у таких реченнях можна розширити і продовжити. Складносурядні речення закритої структури, що зазвичай мають у своєму складі тільки дві предикативні частини, репрезентують зіставні, протиставні й градаційні відношення.

Про особливості складносурядних речень веде мову О. Мельничук, зауважуючи: «До категорії складносурядних речень належать речення, утворені з двох чи кількох частин, формально тотожних простим реченням, і пов'язаних сурядними сполучниками. Вживання сурядного сполучника є основним формальним показником синтаксичної єдності складносурядного речення» [52].

Отже складносурядне речення формують предикативні частини, які є синтаксично рівноправні й поєднані між собою сполучниками сурядності.

Змістова та граматична самостійність частин складносурядного речення має відносний характер, оскільки часто лише перша частина будується вільно, а друга залежить від її змісту та структури.

Частини складносурядного речення поєднуються сполучниками сурядності:

а) єднальними: одиничними: *і, й, та (= і)*;

повторюваними: *і...і, ні...ні (ані...ані)* тощо;

б) протиставними: *а, але, та (= але), проте, зате, однак*;

в) розділовими: *або, чи, або...або, чи...чи, хоч...хоч, то...то, не то...не то*;

г) градаційними: *не тільки..., а й; не лише..., а й*;

г) приєднувальними: *ще й, та й*.

Семантико-синтаксичні відношення між частинами складносурядних речень різноманітні. У складносурядних реченнях із єднальними сполучниками може виражатися послідовність або перелік дій, подій, явищ, станів, а також одночасність та причиново-наслідкова залежність між діями, подіями, явищами, станами. Напр.:

- значення послідовності: *І дуже ти його любиш, і давно вже?* (1, с. 356);
- значення одночасності: *Який се шлях он там-тамечки, і кудюю він звивається?* (2, с. 350);
- значення переліку: *Та чого ж се комір розірваний, і се волосся поклочене?* (2, с. 342).

У складносурядних реченнях із протиставними сполучниками зреалізовано протиставлення дій, подій, явищ, станів. Напр.: *Галя не боїться, а як-бо нападуть?* (1, с. 369); *Я б то її написав їх, та що скаже пан Биркач?* (1, с. 102).

Сполучник **а** може бути і зіставним, за допомогою якого у складносурядних реченнях виражено зіставлення дій, подій, явищ, станів, як-от: *А ми оце до гаю ідемо, – а ви ще не беретесь?* (1, с. 615).

У складносурядних реченнях із розділовими сполучниками йдеться про чергування або взаємовиключення дій, подій, явищ, станів, пор.:

Се ти мені коришся, дочко, чи по своїй любові за його йдеш? (1, с. 300).

Складносурядне речення питального типу, становлячи контамінацію на основі сурядності двох або більше синтаксично незалежних одна від одної частин, хоча і створює у змістовно-виражальному плані їх взаємодію, усе ж таки в модальному плані не характеризується єдністю граматичних значень.

На думку Г. Валімової, між предикативними одиницями складносурядного речення немає ієрархічної залежності. Кожна з них, як правило, зберігає значення самостійного твердження, що викликає певну свободу вибору модального плану [13, с. 70]. Власне, предикативні частини складносурядного речення, що виражають інтенцію запити, реалізують однакову питальну

модальність. Якщо йдеться про модальність складносурядних речень, утворених у результаті поєднання сурядним зв'язком спонукальних та розповідних речень з питальними, то для таких конструкцій властива загальна питальна, але різнопланова модальність. Адже складносурядні речення «характеризуються граматичною автономністю предикативних одиниць» [85, с. 93].

Складносурядне питальне речення становить систему структурно-сміслових поєднань предикативних одиниць (ПО): двох чи більше питальних ПО; розповідної та питальної ПО; спонукальної та питальної ПО. Ураховуючи цей факт і контекст мовотворчості Марка Вовчка, зокрема закономірності поєднання функціональних типів речення в межах складносурядного питального речення, виокремлюємо

- складносурядні речення, що містять дві чи більше питальні предикативні одиниці;
- складносурядні питальні речення з розповідною предикативною одиницею;
- складносурядні питальні речення зі спонукальною предикативною одиницею.

Серед конструкцій першого типу розглядаємо складносурядні речення, що містять дві чи більше питальні предикативні одиниці й виражають питальну модальність. Таке складне питальне речення виражає запит про різноманітні явища об'єктивної дійсності, ознаки та властивості предметів, про їхню реальність чи ірреальність.

Враховуючи семантику запитань і засоби їх вираження, можна виділити такі групи питальних речень:

- 1) складносурядні питальні речення з питальним компонентом;
- 2) складносурядні питальні речення без питального компонента;
- 3) складносурядні питальні речення, у яких наявний або ж відсутній питальний компонент.

Складносурядні речення першої групи вирізняються наявністю питальних компонентів (однакових чи різних) в обох предикативних частинах.

Напр.:

Нащо нам теє панство, і те багатство нащо? (1, с.392);

А як суд наїде, то кому лихо буде? (1, с.502).

Питальний компонент, місце якого переважно на початку речення, оформляє лише першу предикативну одиницю, проте семантично належить і до другої. Такі речення виражають зіставну семантику, пор.: *Та чого ж се комір розірваний, і се волосся поколочене?* (2, с. 342).

Наступну групу речень, яку ми виявили у творах Марка Вовчка, – складносурядні речення без питальних компонентів. Питальне значення в таких структурах реалізує інтонація та суб'єктивно-модальні синтаксеми. Сюди зараховуємо речення на зразок:

А, може, в його на чолі місяць, а на потилиці зорі сяють? (1, с. 324);

Була вже, либонь, перша, а я - друга? (1, с. 338).

Основним засобом поєднання предикативних питальних одиниць є сполучник **а**, за допомогою якого такі складносурядні питальні речення виражають зіставно-протиставну семантику.

Складносурядні речення, що містять предикативну одиницю з питальним компонентом та предикативну одиницю без питального компонента, семантично неоднорідні за характером запитань першої та другої предикативної одиниці й різноманітні за системою вираження питального значення (питальні слова, частки, інтонація тощо). Пор.: *А ти ж як вийдеш до його, а батько не почує?* (1, с. 332).

Особливо яскраво представлені в досліджуваному матеріалі складносурядні речення з реалізацією альтернативного запиту інформації. Як окремий комунікативно-функціональний тип питальної модальності ці конструкції виражають запит про одну чи більше інформацій, потенційно закладених у структурі питального речення. Перед адресатом стоїть «альтернатива – необхідність вибору між двома чи більше можливостями, що виключають одна одну [51, с.202], як-от: *Чи вони разом прийдуть, чи одно по одному?* (1, с. 622); *Ти же ходив усе услід за нею цими днями, чи ж вона не*

прийма тебе, чи гордує? (1, с. 625).

У структурі питального речення, що містить альтернативне питання із зіставно-протиставним значенням, запропоновано вибір – один з двох або кількох суб'єктів, об'єктів, станів, дій, ознак. Члени альтернативи поєднані розділовим сполучником **чи**, який передає лексичну протиставність членів вибору і вказує на характер стосунків між ними. Пор.: *Чи правда тому, що ти говорила, чи то жарти твої?* (1, с.85); *Чи мені жити у світі, чи лежати у домовині?* (1, с.270).

Семантику альтернативного питання із зіставно-протиставним значенням доповнює модальне значення гіпотетичності, припущення, що його виразнюють суб'єктивно-модальні синтаксеми, як-от: *Нездужав, мабуть, чи тебе дорога стомила?* (1, с.112).

Семантику протиставлення підсилює у складі складносурядного речення сполучник а: *Чи заблискотить білий сніг ще лучче, та засяє місяць з зорями, а чи повалить свіжий сніг, й хуртовина заграє?* (1, с.332).

У складносурядних альтернативних питальних структурах з одиничним розділовим сполучником **чи** перша частина речення структурно тотожна з простим розповідним реченням, а повторюваний сполучник **чи** структурно зближує ці часткові прості речення з питальними, підкреслює їх питальний характер. Напр.: *Се ти мені коришся, дочко, чи по своїй любові за його йдеш?* (1, с. 300); *Як люди живуть поза морями, та чи в їх добре там, чи в їх недобре там?* (1, с. 398).

Для художньої манери творів Марка Вовчка характерне введення в текст складносурядних питальних речень з розповідною предикативною одиницею. Їхня особливість полягає у фіксованому порядку предикативних частин: перше місце займає розповідна предикативна одиниця, друге – питальна. Таке розташування зумовлене передусім функцією питального речення – передати інформацію про запитання та отримати відповідь. Характер відношень між предикативними одиницями також передбачає початкове місце розповідної частини, оскільки в ній повідомляють відомі факти, з якими співвідносять

наступні запитання, викликані попереднім повідомленням.

Дослідники зазначають, що, крім цих екстралінгвістичних причин, існують і лінгвістичні, зокрема інтонаційна невідповідність питального і наступного розповідного речення. У складносурядному реченні частини, «з яких розповідна передуює питальній, створюють, як зауважує Г. Валімова, дві синтагми одного речення, інтонація розповіді переходить в інтонацію питання» [13, с.108].

Якщо ж питальне речення не стоїть першим, то підвищення голосу в кінці питальної частини не створює плавного переходу до другої частини речення: «не можна промовити без розділової паузи питальне речення, а потім розповідне, розрив, який утворився, заважає злиттю частин в інтонаційне ціле» [71, с.11].

Засобами зв'язку між предикативними одиницями складносурядних розповідно-питальних речень слугують усі типи сурядних сполучних засобів. Однак з-поміж таких речень, що вживані у мові творів Марка Вовчка, найпоширеніші конструкції з протиставним сполучником *а*, що передають різноманітні синтаксичні відношення.

Значну частину становлять у творах письменниці складносурядні питально-розповідні речення із семантикою зіставлення. Напр.: *На прощу ходили, у Києві були, а вас куди Мати Божя та добра доля, веде?* (1, с. 38); *Шлях є, та кудою він проводить?* (2, с. 367).

Значну частину становлять складносурядні питально-розповідні речення із значенням протиставлення:

Добре, – каже дяк, – я напишу, а що мені за те буде? (1, с.6);

Я очі свої виплакала, світ мені не милий, а ти з нею женихаєшся, обоє щасливі? (1, с. 754).

Значення невідповідності характеризує складносурядні питально-розповідні речення такого зразка:

Що ж, кілька разів він вертався, і де прийшов? (2, с.351);

Доводите ви мені, що про чорта тільки пославка, а ніхто того чорта зроду не бачив? (2, с. 543).

Варто зауважити, що деякі складносурядні питальні речення увиразнюють семантику оцінки, як-от: *Хазяйка - порадиця в хаті, а коли вона плоха, то яка буде порада?* (1, с. 320); *Панич ви, я бачу, і чи не паничівськіу вас примхи?* (2, с. 550).

Марко Вовчок уводить у текст і складносурядне речення з розповідною предикативною одиницею, питальна частина якого виражає значення байдужості, синонімічне поєднанню «Яке це має значення?», «Який толк з того?», напр.: *«Зібрав собі жвавих хлопців, і що ж мені з того?»* (2, с. 405).

У складносурядному реченні можуть поєднуватися предикативні частини, спонукальні та питальні за своєю комунікативною настановою.

Утім, такий спонукально-питальний функціональний тип складносурядних речень визначається фіксованим порядком предикативних одиниць: питальний компонент завжди стоїть у кінці речення. Пор.: *Ну кажіть, а чи не мерлі вставатимуть?* (1, с.786); *Та признайся же мені, а чого се ти заплакав?* (1, с. 410).

Для таких спонукально-питальних речень характерні протиставні відношення з відтінками обмеження дії, зіставлення, однак функціонування таких конструкцій у мові творів Марка Вовчка обмежене. Це можна пояснити різким протиставленням значеннєвих, структурних та модальних особливостей спонукального та питального речень.

1.2. Вираження питальності в складнопідрядному реченні

Як зауважує С. Шабат-Савка, питання про модальність складнопідрядного речення виглядає дещо по-іншому, оскільки компоненти цієї складної конструкції перебувають у тіснішому зв'язку, ніж предикативні одиниці складносурядного речення, адже «частини складнопідрядного питального речення не володіють ні смисловою, ні інтонаційною завершеністю, а

перебувають в ієрархічних відношеннях, що передбачає залежність підрядної частини від головної» [85, с. 98].

Складне речення репрезентує систему зв'язків і відношень між декількома ситуаціями і слугує найзручнішою формою для передавання великого обсягу інформації, характер якої у складному реченні перебуває у безпосередній залежності від структурних особливостей і лексико-граматичного наповнення всієї конструкції. Адже складнопідрядні речення – конструкції, предикативні частини яких поєднані підрядним зв'язком і одна частина підпорядкована іншій [87, с. 251].

Частини складнопідрядних речень синтаксично нерівноправні, адже наявне чітке підпорядкування підрядної (залежної) частини головній предикативній одиниці. Саме на цю присутню характеристику вказує К. Шульжук, стверджуючи, що залежна предикативна одиниця завжди має у своїй структурі «показник її несамостійності – підрядний сполучник чи сполучне слово» [Там само]. Напр.: *Як же мені сльози впинити, коли самі з очей ринуть?* (1, с. 106); *Ти, може, думаєш, що я вже тебе не люблю?* (1, с. 410).

Предикативні частини складнопідрядного речення синтаксично залежні, вони не мають ні смислової, ні інтонаційної завершеності, а перебувають у системних відношеннях, що передбачає залежність підрядної частини від головної. Тому модальність складнопідрядних речень багато мовознавців визначають за модальністю головної частини. Зокрема, Г. Валімова зазначає, що відношення висловлення до дійсності відбувається через головне речення, оскільки саме воно безпосередньо співвідноситься з нею, інші ж компоненти встановлюють свій зв'язок передусім з головною частиною і лише опосередковано – з дійсністю [13, с. 77].

Українська дослідниця Л. Кадомцева звертає свою увагу на складнопідрядні конструкції питального типу веде мову Л. Кадомцева. Підрядні додаткові речення, приєднані до головного підрядно-питальними словами і часткою *чи*, на її думку, становлять «непрямі питання», тобто такі, що не потребують відповіді. З погляду сучасного функціонування, на думку

Л. Кадомцевої, їм не властива питальна модальність, хоч за певних умов і зберігається відтінок залежно-питального значення [36, с. 327–328].

Використання питальних предикативних одиниць у складнопідрядному реченні обмежене: «підрядні частини не можуть бути питальними, за винятком тих, що містять риторичне запитання». Щодо головної частини, то вона виконує питальну функцію тільки в певних типах складнопідрядних речень [6, с. 149].

У мовотворчості Марка Вовчка, питальні предикативні одиниці використано в складнопідрядному реченні як у ролі головної, так і підрядної його частини. Беручи до уваги функцію головної частини та загальну питальну настанову складної конструкції, з-поміж складнопідрядних речень виокремлюємо такі типи:

- складнопідрядні речення з головною питальною частиною;
- складнопідрядні речення з підрядною питальною частиною.

I. Складнопідрядні речення з головною питальною частиною.

Обов'язковою ознакою цих конструкцій (їх ще називають складними реченнями з прямою питальністю), є використання запитання в позиції головної чи підрядної частини та апеляція до конкретного адресата-співрозмовника. Такі речення частотні у творах Марка Вовчка. Напр.:

Хто віченьки затулить, як твоя смерть прийде? (1, с.480);

Чи ти бачив таких панів, щоб їм гроші були немилі? (1, с.80).

Здебільшого їх використовують у діалогічному мовленні. Часто в їхній структурі експлікуємо звертання як ускладнювальний компонент або окремі вокативні комунікати. Пор.:

–Чи ж тебе Бог милосердний прийме, як родителі не благословлять, моя дитино? (1, с.295);

– Чи забула, – кажу, – голубонько-гуркотливочко, чого бігла сюди? (1, с. 269);

– Дівоньки - голубоньки! Яка ж оце поміж вами дівчина, як зоря ясна сяє? (1, с. 83).

Питальні компоненти у головній частині таких конструкцій сигналізують про те, що запитання стосується конкретних понять: особи, предмета, ознаки, місця, способу, причини тощо. Підрядна частина, розширюючи предмет запити, підпорядкована головній і реалізує різноманітні семантичні відтінки.

Питальне слово як лексико-граматичний показник речень питальної модальності виражає прагнення мовця з'ясувати інформацію щодо конкретного прояву сутності ряду предметів, осіб, їх ознак, просторові та часові межі, місце дії тощо.

Отже головна питальна частина складнопідрядного речення репрезентує такі семантичні групи за значенням питального слова: з питальним предметним компонентом *хто?* для назв істот; з питальним предметним компонентом *що?* – для назви неістот. Пор.: *Хто винний, що я пропадаю?* (1, с.287); *Хто тобі казав, що будуть сватать?* (1, с.72); *Що се таке стоїть, що я його добре не бачу?* (1, с.279);

Що се, – каже пан, – що нікого нема? (1, с. 398).

Складнопідрядні речення з питальним компонентом *що?*, крім реалізації запити, виражають оцінку, ті або ті емоції. По суті, вони кореферентні з конструкціями на зразок: «Яке це має значення?», «Який толк з того?» Напр.: – *Та що з того, що пани добрі?* (1, с.53); – *Що йому до того, що люди, було, на ниві падають?* (1, с.76); – *Що по тому, що буде вільний, коли не буде любий?* (1, с. 45).

У творах Марка Вовчка наявні також складнопідрядні питальні речення з обставинним компонентом у головній частині, що виражають різноманітні обставинні значення, що їх реалізують питальні слова ***де, куди, коли, як, нащо, чому, чого*** тощо. Напр.:

- ***мета дії:*** *Нащо ж ти вбив її, нащо, коли так гинеш за нею?* (1, с. 374);
- ***причина дії:*** *Чого мене лихом тим наділяєте, що його зроду не було?* (1, с. 250); *А чому твій Яків сам не гіде і не хоче, щоб ти приходила?* (1, с. 278);
- ***способу дії:*** *Як же мені сльози впинити, коли самі з очей ринуть?* (1, с. 106);

- **час дії:** *Коли ж се ви зізналися, брате, що ніхто й не зміркував з добрих людей?* (1, с. 368);
- **місце дії:** *А як батько образився, як не пустить більш по весіллях ходити, де тоді Якова побачиш?* (1, с. 272).

Як бачимо, у складнопідрядних реченнях такого типу реалізується питальність за допомогою питальних слів. Вони можуть бути різні: об'єктного типу, атрибутивного та обставинного зразка, проте в будь-якому разі маркують питальність як комунікативну настанову висловлення. Таку тип питальності називають частковопитальною модальністю.

Однак у мові творів Марка Вовчка функціонують складнопідрядні загальнопитальні (прямопитальні) речення з питальними частками та речення без питального компонента. Семантику таких конструкцій передають питальні частки, порядок слів та специфічна інтонація.

Основна відмінність між частковопитальними і загальнопитальними реченнями зумовлена не тільки формальним вираженням питального значення, а й характером запиту інформації про щось невідоме. У частковопитальних реченнях це невідоме не представлено. Питальні слова тільки вказують на нього. У загальнопитальних невідоме названо, як правило, це якась ознака, предмет, явище чи обставина, однак мовця цікавить, як співвідноситься це «відоме» з дійсністю у плані реальності, достовірності тощо [15, с. 21].

Комунікативна мета **загальнопитального речення** полягає в тому, аби перевірити чи підтвердити те, про що вже деякою мірою відомо тому, хто запитує. Конструкції цього типу містять приховану альтернативу того, чи висловлене у запитанні є достовірним фактом, чи воно повинно бути відкинуте як нереальне. Ставлячи подібне запитання, мовець очікує від співрозмовника лише підтвердження чи заперечення думки, до того ж ствердна чи заперечна відповідь є для нього однаково ймовірною (можливою).

У контексті творів Марка Вовчка домінують питальні речення з частками, особливо багаті на різні модально-експресивні значення. Їхня функція

передбачає передавання різноманітних відтінків суб'єктивної модальності, вираження волонтактивного та емоційно-оцінного забарвлення.

Засобом вираження питальності слугує питальна частка **чи**, що її використовують для підсилення питального характеру речення. Їй властива препозиція. Здебільшого ця частка функціює в тих конструкціях, що, як правило, вимагають ствердної або заперечної відповіді. Напр.: – *Чи правда, що тая гординя та в тебе закохався?* (1, с. 392); – *Чи він у барвінку купаний, що так дівчат чарує?* (1, с. 293).

Препозитивна сполучникова частка **а чи** надає реченню відтінків припущення, можливості, бажання. Пор.: *А чи нема тут такої молодиці, щоб помісячно згодилась?* (1, с. 37).

Поєднання часток **чи не** виражає модальне значення докору, осуду: *Чи не жалко тобі сестри, що ти їй не згадаєш про бідну дівчину?*(1, с. 103).

Можливі поєднання частки з підсилювальною часткою **ж**, що надають питальним реченням відтінків сумніву. Пор.: *Чи ж я вже тобі не казала, чого жалко?* (1, с.309); *Чи напише ж так сумно й щиро, як моє серденько чує?* (1, с. 52].

Частки **хіба, невже** маркують питальність, однак вони пов'язані з вираженням суб'єктивної модальності та експресії. Основними значеннями питальних конструкцій з **хіба, невже** є реалізація сумніву, здивування, впевненості у протилежному, осуду.

Пор.:

– *А хіба я не казала, кого посилала?* (1, с. 72);

– *Хіба ж ти не помітив по ній, що вона їй здавну навіжена була?* (1, с. 407);

– *Невже се панові нічого більш робити, як писати про твого чоловіка, га?* (1, с.52).

Посутньою характеристикою загальнопитальних конструкцій є можливість реалізації питальності без питального компонента. Вони реалізують запит за допомогою інтонації. Цей запит спрямований на з'ясування того, що зовсім невідоме мовцеві, тобто для того, хто запитує, дві відповіді репрезентують

рівнозначну альтернативу. Пор.: *Се той, що чоботи рипають?* (1, с. 71); *А тобі лучче, як дурять, любити?* (1, с. 304).

Головна частина складнопідрядного речення, яка являє собою загальнопитальне речення без будь-яких компонентів, може виражати модальне значення реальності / ірреальності, яке реалізується предикатом, логічно наголошеним у реченні: *Не займеш, як батько даватиме?* (1, с. 432).

До складнопідрядних речень з прямою питальністю, зафіксованих у творах Марка Вовчка, ми зараховуємо також такі складнопідрядні речення, які відображають реалізацію питальної семантики і головною, і підрядною предикативною одиницею. При цьому питальність у головній частині складнопідрядного речення спрямована на перевірку каналу зв'язку та активізацію уваги адресата.

У творах Марка Вовчка ми визначили такі дієслівно-предикатні групи, які формують контактні запитання у структурі складнопідрядного речення:

- предикати зі значенням мислення, роздумів, як-от:
 - *Чи ж тобі не приходить на думку, що бере він тебе не по великій любові – коханню?* (1, с. 300);
 - *Ти, може, думаєш, що я вже тебе не люблю?* (1, с. 410);
 - *Може, у вас така думка, що я все те покупував?* (1, с. 81). Суб'єктивно-модальні синтаксеми в головній питальній частині речення підсилюють значення припущення, сумніву;

- ментальні предикати. Такі питальні конструкції характерні для діалогічного мовлення. Використовуючи їх, мовець створює атмосферу довіри, окреслює задушевний тон спілкування. Напр.:

- *А знаєш, чого Маруся така стала?* (1, с. 291);
- *Марусе, чи знаєш ти, що позавчора було?* (1, с. 309);
- *Катре, чи ти знаєш, що Маруся заміж пішла?* (1, с. 317);
- *Чи знаєш ти, що я переплакала?* (1, с. 361).

Суб'єктивно-модальні синтаксеми у контактних запитаннях з предикатом знати надають питальній конструкції відтінків припущення, ймовірності,

підтвердження, як-от: *А вже ж, мабуть, усі знаєте, що се за річ пасіка?* (2, с. 372); *Ти знаєш, певно, що Яків тебе любить?* (1, с. 278); *Ви, мабуть, добре се знаєте, батюшка, що хата цій дівчині приділена, від небіжчиків?* (1, с. 319).

Якщо у складнопідрядному питальному реченні до предиката головної частини, вираженого ментальним дієсловом «знати» додається заперечна частка *не*, то модальність підрядної частини змінюється, адже мовець не констатує відомий йому факт (як у підрядних частинах попередніх речень), а, навпаки, хоче дізнатися про те, що йому невідомо в адресата – співрозмовника, розраховуючи на можливу позитивну відповідь. Напр.:

– *Чи ти не знаєш, Катре, хто се такий?* (1, с. 255);

– *Чи не знаєте, як вона на ім'я прозивається?* (1, с. 282).

Контактне запитання формує також ментальний предикат головної частини складнопідрядного речення, який виражений дієсловом *чути* у значенні «володіти інформацією, знати про що-небудь». Функція його теж полягає в тому, щоб підкреслити несподіваність повідомлення та повідомити співрозмовнику тільки те, що йому невідомо. Напр.:

– *А чи ви чули, сусідонько, що удовиця Крижка сина в малярі віддала?* (1, с. 626);

– *Може, чули ви, як позаторік весною я у неділю вранці опинивсь в проваллі попід греблею?* (2, с. 544).

Контактні конструкції можуть виражати запитання, пов'язані з апеляцією до сенсорних здібностей співрозмовника. Такі значення, власне, і реалізує:

– дієслово *чути* на позначення процесів сприймання, тобто активізації ваги адресата. Напр.:

– *Чуєш, як серденько в грудях тривожно б'ється?* (2, с. 438);

– *Чи не чула, що батько казав?* (1, с. 280);

– предикати на позначення процесів, пов'язаних з пам'яттю. Мовець, апелюючи до певних інтелектуальних проявів психіки адресата, намагається перевірити та активізувати з ним контакт, як-от:

– *Чи пам'ятаєте, як чоловік мій покійничок держався на світі?* (1, с. 422);

– Пам'ятаєш, який був тоді садок зелененький, квітчастий, – як, було, з тобою походжаємо, говоримо? (1, с. 394);

– Чи пам'ятаєш, із ким танцювала? (1, с. 256).

Варто зазначити, що з-поміж складнопідрядних речень, зафіксованих у творах Марка Вовчка, вияскравлюються ті складні конструкції, головна предикативна частина яких представлена **риторичним запитанням**. На думку дослідників, риторичне запитання «як універсальний функціональний тип синтаксичних одиниць має диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) і розповідних речень (значення повідомлення). Такі конструкції виступають одним із найяскравіших проявів функціональної транспозиції і є результатом формально-семантичних співвідношень питальних та розповідних речень» [85, с. 170].

Питально-риторичні речення реалізують семантику ствердження або заперечення. Їх використовують як особливий стилістичний прийом, що слугує для експресивності та увиразнення висловлення. Для риторичних запитань характерна стилістична функція, адже ці конструкції, хоч і марковані знаком питання, виражають семантику емоційно-експресивного ствердження чи заперечення.

Прикметно, що відмінність між риторичним запитанням та запитанням як актом реалізації прямого запиту інформації детермінує контекст, ситуація мовлення та відповідна інтонація.

У такому разі спостерігаємо невідповідність комунікативної настанови питального речення його формально-граматичній структурі. Як стверджує І. Гальперін, у риторичному запитанні одночасно реалізуються «два синтаксичні значення: значення запитання і значення повідомлення (ствердження / заперечення), відношення яких є метафоричними» [19, с. 217].

Деякі дослідники розглядають риторичне запитання як граматичну метафору, адже, як відомо, при метафоризації відповідна сема парадигматичного (денотативного) значення переходить на конотативний рівень [78, с. 13]. Для

однозначності сприйняття таких питальних речень важливу роль відіграє інтонація, контекст і ситуація.

У мові творів Марка Вовчка, риторичні запитання, що входять у структуру складного речення, формують такі моделі:

- риторичне запитання як емоційно забарвлене ствердження;
- риторичне запитання як емоційно забарвлене заперечення.

Стверджувальне розповідне значення мають ті риторичні запитання, у складі яких наявна заперечна частка *не*, що «призводить до певної модифікації змісту речення». Саме ця частка в такому разі виконує функцію «актуалізатора нового комунікативного статусу» [40, с. 63]: виражаючи основне модальне значення заперечення, в умовах словесного контексту і залежно від лексико-граматичного складу речення вона здатна реалізувати й семантику ствердження, впевненості в протилежному.

Питальність у таких реченнях є риторичною і актуалізується як повідомлення. Той, хто говорить, не вербалізує свій запит інформації, він не ставить собі за мету одержання якоїсь інформації, а апелює до співрозмовника для того, щоб передати свої думки. Питальна форма надає висловленню ствердного емоційно-експресивного забарвлення.

У таких реченнях, як зазначає В. Косарева, сема запитання відштовхується на другий план, реалізується сема «повідомлення і відбувається нейтралізація членів бінарної опозиції питальне речення/розповідне речення, з одного боку, а з іншого – опозиція заперечення і ствердження» [41, с. 31].

Семантику ствердження у риторичному запитанні, крім частки *не*, підсилюють і питальні компоненти, які виступають своєрідними емоційними модифікаторами. Риторичні структури цієї групи легко співвідносяться із розповідними реченнями: кому не співвідноситься з всім, хто не – кожен, який не – кожен тощо. Напр.: *Та хто ж не зна, як-то слухати легкі речі безнапасного щасниці при своїй лихій годині?* (1, с. 281) // Кожен знає (усі знають)...

Вітчизняна мовознавиця Н. Гуйванюк називає такі конструкції кореферентними, синтаксичними варіантами, паралельними конструкціями.

Формально-семантичні співвідношення дослідниця витлумачує як «регулярні можливості потенційної взаємозамінності двох чи більше інформативно ідентичних синтаксичних одиниць, об'єднаних спільним чи близьким граматичним значенням, але відмінних граматичною формою та відтінками семантики» [25, с. 4].

Питальні частки **чи**, **хіба** підсилюють різноманітні експресивно-модальні відтінки значення. Значним ступенем поширеності вирізняються риторичні запитання з часткою **хіба**, що передають відтінок впевненості у висловленому. Пор.:

Хіба таке не бувало, що в одній жінки разом два сини втопились, граючись коло ставу на березі? (1, с. 49).

Значення ствердження підсилюється у таких запитаннях часткою ж, як-от:

Хіба ж я не знала Катрі, що вона до світу забарить? (1, с. 264);

Чи ж не диво, що така безсилочка прогнала й настрахала ведмедя страшного? (2, с. 378).

Важливе місце у системі риторичних запитань, які реалізують емоційно забарвлене ствердження, займають конструкції, у яких питальні компоненти реалізують кількісні відношення. Так, значення «багато» репрезентують не тільки речення зі словом «скільки», а й інші. Це, наприклад, такі питально-риторичні конструкції, у яких функціює прислівник «мало», що у за відповідної інтонації та трансформації в розповідне речення набуває антонімічного значення «багато»: *А чи мало ж то було парубків, що ходили за Химою, мов причаровані?* (1, с. 254).

І навпаки, прислівнику «багато» у риторичному запитанні відповідає при певній інтонації та транспозиції слово з кількісним значенням «мало», як-от: *Чи багато ж роботи поробиш, коли з голови не йде одна думка про ті очі ясні?* (1, с. 281).

Значним ступенем поширення у творчості Марка Вовчка вирізняються риторичні запитання як емоційно забарвлене заперечення. Вони реалізують

категорію заперечення, містять негативну оцінку того, що відбувається, чи протест проти висловленого співрозмовником.

Особливістю питально-риторичних конструкцій є їх здатність перетворюватися у розповідні речення, зокрема, це стосується того, що питальні компоненти трансформуються у заперечні слова, утворюючи при цьому співвідносну пару (хто - ніхто не; що - ніщо тощо).

Напр.: *Де ж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з питомою своєю матінкою поводитася?* (1, с. 47).

Високим ступенем емоційності характеризуються риторичні запитання, що містять частки *чи, хіба, невже*, функція яких полягає не стільки в оформленні запитання, скільки в передаванні різноманітних модальних і емоційних відтінків висловлення.

Так, у власне-питальному реченні частки *чи, хіба, невже* вносять відтінки здивування, сумніву, хвилювання, припущення та ін. У риторичному запитанні ці частки зближаються з підсилювальними частками: «адже», «адже...не» чи з модальними словами, які виражають категоричність ствердження чи заперечення («безумовно», «звичайно», «без сумніву»).

Напр.:

Хіба се ви мене пожалували, чи що, щоб я вам дякувала? (1, с. 42);

Чи мені ж те оповідати, що не одна ненька стара хлопцеві серденько слізьми в в'ялила? (1, с. 338).

Риторичні запитання можуть виражатися такі відтінки значення: непотрібності, неважливості, як-от: *Чи стоїть того ледащо, щоб ви себе турбували?* (1, с. 328);

- впевненості: *Хіба б я тепер зважилась на його сказати, щоб не приходив, хоч би й смерть мені за плечима по тому?* (1, с. 277);
- сумніву: *Хіба я тобі віри пійму, що ти з своєї охоти усе на вгоду їй робиш?* (1, с. 252);

- невпевненості, припущення: *Чи нам усім так того коханнячка треба, що не мина, не виміна воно ні старого, ні літнього, ні молодого, ні мужнього у світі?* (1, с. 429).

Такі риторичні запитання, що входять в структуру складного речення, реалізують, як бачимо, семантику, що не співвідноситься з питальністю. Тобто це невласне-питальне значення, проте воно представлене формально питальним реченням.

II. Складнопідрядні речення з підрядною питальною частиною. Ці конструкції називають складнопідрядними реченнями з непрямою питальністю. Зв'язок головної та підрядної частини здійснюється за допомогою підрядно-питальних слів займенникового, прислівникового і числівникового походження і частки *чи*. Непряма питальність таких підрядних конструкцій, як зауважує Л. Кадомцева, пояснюється тим, що вони мають генетичний зв'язок із залежними питаннями [36, с. 327].

Непряме запитання реалізує підрядна частина, яка приєднується до головної за допомогою частки *чи* або питальних компонентів *хто, що, чий, який, котрий, де, куди, коли, звідки* тощо. Ці питальні засоби «починають виражати не пряме питання (Чи прийшов? Хто прийшов? Куди прийшов?..), а підпорядкування питальної підрядної частини головній, тобто стають відносно-питальними або непрямо-питальними» [76, с. 513].

Однак займенниково-прислівникові форманти не можуть слугувати критерієм розмежування між прямим і непрямим запитанням, оскільки їх однаковою мірою використовують у цих структурах. За допомогою таких питальних маркерів підрядні речення поєднуються насамперед з дієсловами, а також з іншими частинами мови, що виражають питання та недостатнє знання того, про що повідомляється в підрядному додатковому реченні. Крім того, можлива сполучуваність непрямо-питальних підрядних додаткових речень з дієловами мовлення, мислення, сприймання.

До слів, що реалізують інтенцію запити і вказують на недостатнє знання, належать такі: запитувати, ставити питання, цікавитися, не знати, не пам'ятати,

не розуміти, вгадувати, пор.: *Позвольте спитати, якого се батька дочка?* (1, с. 70); *Пані милостива! Будьте ласкаві, скажіть мені, що мій чоловік на чужині, як проживає?* (1, с. 52).

За допомогою частки **чи** підрядні речення сполучаються здебільшого з дієсловами на позначення процесів мовлення, сприймання в мислення.

Отож, проаналізувавши наукові погляди дослідники, можемо визначити основні характеристики непрямого запитання. Передовсім це:

- наявність в його складі двох предикативних частин: одна з яких (головна) містить предикат особливої семантики, що може ввести підрядну частину;
- залежність від дієслів певної семантики в головній предикативній частині;
- особлива роль питальних формантів.

Щодо предиката головної частини, вираженої розповідним реченням, то він обов'язково повинен позначати «когнітивний стан суб'єкта» [85, с. 103]. Проте не будь-який предикат може підпорядковувати підрядну частину з непрямым питанням, а отже, існує семантична група дієслів, які вводять у структуру складного речення непрямо-питальну конструкцію.

У нашому дослідженні ми визначаємо основні типи предикатів, семантичним ядром яких є реалізація когнітивного (пізнавального) процесу:

- а) ментальні предикати;
- б) предикати зі значенням мовлення;
- в) предикати на позначення мисленнєвої діяльності;
- г) предикати чуттєвого сприйняття та перцептивного пошуку.

1. До складнопідрядних речень з непрямою питальністю ми зараховуємо такі складнопідрядні речення, предикат головної частини яких виражений ментальним дієсловом (із семантичним компонентом «знання»). Це слова, що позначають незнання, нерозуміння. Вони можуть поєднуватись із заперечною часткою не, як-от:

Я не знаю, за що ти мене занастити хочеш? (1, с. 374).

Пізнавальний зміст реалізують моделі такого зразка: «Я хотів би знати...», «Хотіла би я знати». після таких головних частин частка чи або ж питальне слово вводить непряме запитання.

Напр.:

Хотів би я знати, по що коваль до гаю ходив і що замишля Чабан? (1, с. 432);

Хотіла би я знати, яке ж там добро з тієї брехні? (2, с. 543).

З-поміж речень, предикат яких виражений словом на позначення знання, ментального стану, визначаються і такі складнопідрядні конструкції, предикат головної частини яких реалізує значення цікавості, подиву.

Пор.:

Стали чудуватися з неї помалу, чого б то отак притягнутись їй у двір? (1, с. 373);

Цікаво мені, Мотре, як се ти все знаєш? (1, с. 72).

2. Власне-питальну семантику виражають ті непрямо-запитальні речення, що їх реалізують предикати мовлення. Безпосередньо пов'язане з категорією питальності перформативне дієслово «питати» у головній частині.

Напр.:

Спитала я тоді, що то за життя наше? (1, с. 289);

Пита, чи трудна в їх панщина? (1, с. 351);

А як же часом хто в тебе питає, як там тії зорі по небу ходять абощо? (1, с. 382).

Варто зауважити, що дуже часто непряме запитання увиразнює займенник я, що позначає основного суб'єкта комунікації в головній частині, як-от:

Я не хочу сподіванок тих чути, я питаю тебе, як усе гірш буде? (1, с. 362);

Як вже ти уваги на себе не маєш, то я свого зятя питаю, де був він до півночі? (1, с. 304).

Водночас непряме запитання вводять мовці, експліковані в художньому мовленні власними назвами:

І Галя своїми живенькими оченятками у їх питалася, чи її правда? (2, с. 342);

От привів управитель лікаря того до Павла, і став лікар Павла епатувати, літ йому скільки, чи добре йому спиться, чи не находять його страхи? (1, с. 376).

Речення такого зразка – яскраві приклади переповідної модальності, суть якої полягає в тому, що вона надає реченню характеру не безпосереднього відтворення мовленнєвої ситуації, а непрямой передачі висловлень інших осіб. Як стверджує А. Загнітко, «модальне значення переповідності супроводжує певний зміст таких речень, у яких висловлюється вияв не особистого досвіду мовця, його переконання, а переказуються спостереження, умовисновки інших осіб» [36, с. 22].

На думку О. Кравцової, «під час переповідання створюється можливість нашаровувати на основну оповідну лінію, яку продукує переповідач відповідно до власних інтенцій, багато пластів вербалізації точних чи приблизно відтворених фрагментів чужого мовлення. Їхня кількість залежить від того, зі скількох першооснов автор повідомлення перейняв інформацію» [43, с. 76]

Переповідні конструкції найчастіше можуть мати форму непрямой мови. Суб'єкт мовлення зазначається в головній частині складнопідрядного речення і стоїть у позиції підмета. Підрядна частина має характер майже дослівного чи максимального відтворення змісту попереднього висловлення, із збереженням лексичних і граматичних особливостей. До цієї семантичної групи належать також речення, головна частина яких містить дієслово казати (сказати, розказати) у наказовому способі (II особа однини і множини), як-от:

Скажи ж мені, як тебе там кривдили тії невірні душі? (1, с. 382);

Скажіть же бо, що й як? (1, с. 77).

Підрядна з'ясувальна частина може поєднуватися з головною часткою **чи**, питальними компонентами **що, як, яка, куди**.

Напр.: Скажи ж мені, чи правда тому, що люди говорять? (2, с. 81);

Розкажи мені, будь ласков, яка твоя жінка? (1, с. 354);

А ти ось що лучче скажи, куди втікати? (1, с. 409).

3. Наступну семантичну групу складають предикати на позначення мисленєвої діяльності. До таких предикатів належать тільки ті з них, що пов'язані з набуттям, збереженням і втратою знань.

Напр.: *Та й до того ще й така думка, чи не доведеться мені за цю пекельну кумпанію возить попа в решеті?* (2, с. 554);

І подумав, чия се хатка тут стоїть? (2, с. 363).

Такі складнопідрядні речення виформовують такі моделі, зважаючи на засоби вираження предиката в головній частині:

– **1-ої особи однини:** *Іду та гадаю, нащо то господь милосердний натворив оцю жіноту?* (2, с. 548);

А все думаю, хто кого посідає — сильний безсильного чи безсильний того? (2, с. 359);

– **родові форми минулого часу:**

Ішов він та думав, дівчину згадував, чи то ж і сьогодні плаче вона? (1, с. 350);

Коваль повернувся додому та й ліг на лавці і став обмишляти, що його тут робити, як його тут бути? (1, с. 427);

Марта мислями далі та далі запобігала – вгадувала вона, чи не покинув кого-небудь наймит, і де покинув? і яка його доля буде? (1, с. 618).

4. Окрему семантичну групу складають непрямо-питальні предикати виражені дієсловами чуттєвого сприйняття (споглядання, відчуження) та перцептивного пошуку. Утім, такі конструкції у творах Марка Вовчка мало продуктивні. Напр.: *Та вже щогодини вибігаю за ворота, чи не йдуть вони?* (1, с. 88); *Ну добре, - кажу, - іди ближче, сама подивися, де тут в лиха жарти?* (1, с. 256); *Подивіться, чи для вашої душі мало?* (1, с. 413); *Я прибігла під віконце, чи не дознаюся?* (1, с. 361).

Головні частини подібних складних речень представляють імпліцитно виражені предикати з пізнавальним значенням.

1.3. Висновки до першого розділу

Питальність як комунікативна настанова, що вербалізує інтенцію запиту, яскраво представлена в структурі складного речення. Залежно від того, у якій формі мовець репрезентує свою питальну настанову, експлікуємо в мовотворчості Марка Вовчка основні типи сполучникових складних речень, зокрема складносурядних та складнопідрядних конструкцій.

У складносурядних реченнях, предикативні частини яких з'єднані сполучниками сурядності й виражають рівноправність синтаксичного зв'язку, питальність представлена у трьох моделях реалізаціях. Ці моделі виокремлені з огляду на визначення питальних маркерів – слів та інтонації – у структурі речення. Отож це складносурядні речення, що реалізують питальну модальність у двох чи більше предикативних частинах; складносурядні питальні речення з розповідною або спонукальною предикативною частиною. З опертям на обстежений матеріал зауважимо, що ці типи складносурядних конструкцій відображають фіксований або рухомий порядок предикативних частин. Питальний компонент завжди стоїть у постпозиції до предикативної частини, розповідної чи спонукальної за своє. Комунікативною настановою.

У складнопідрядних реченнях питальність представлена двома типами: а) складнопідрядними реченнями з прямою питальністю, особливістю яких є використання питальних слів у позиції головної чи підрядної частини; б) складнопідрядними реченнями з непрямою питальністю, коли питальністю, по суті, зреалізована тільки підрядною частиною, яку вводять питальні слова займенникового та прислівникового зразка, частка чи.

Варто відзначити, що, проаналізувавши сполучникові складні конструкції, фіксуємо вербалізацію невластиво-питальної семантики – емоційно-експресивного вираження ствердження та заперечення (риторичні запитання), оцінних конотацій та альтернативи.

РОЗДІЛ 2. ПИТАЛЬНІСТЬ ЯК КОМУНІКАТИВНА НАСТАНОВА СКЛАДНИХ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ

2.1. Функційно-структурні параметри реалізації питальності в складному безсполучниковому реченні

Категорія комунікативної настанови «орієнтує зміст речення на вираження в ньому комунікативного наміру, завдання мовця передати або ж об'єктивний стан речей дійсних (гіпотетичних, ірреальних), або дізнатися про цей стан (подію, факт, явище, особу), або спонукати когось до дії чи розмови, або висловити бажання чогось, про щось» [57, с. 125]. Власне, той або той тип речення у контексті комунікативної настанови увиразнює свій функційний потенціал – реалізує завдання мовця в процесі спілкування. Зокрема – питальні конструкції репрезентують прагнення адресанта запитати про щось, з'ясувати якусь інформацію, уточнити певне повідомлення. Такі інтенції основний суб'єкт мовлення втілює не тільки в простому реченні, а і в складному.

У структурі складного безсполучникового речення питальність реалізується таким чином:

- за допомогою питального оформлення всього речення;
- за допомогою оформлення лише однієї предикативної частини (у такому разі експлікуємо розповідно-питальну чи спонукально-питальну настанову).

Передусім варто зауважити, що й досі в мовознавстві не з'ясовано теоретичні питання щодо граматичної природи складних безсполучникових речень, їхньої синтаксичної форми та граматичного значення, не визначено статусу інтонації, по-різному витлумачено різновиди цих одиниць. Як відомо, деякі вчені взагалі не визначають їх як окремий різновид складних речень, витлумачуючи як типологічні вияви складносурядних чи складнопідрядних конструкцій, або ж виводять за межі речення.

Вітчизняний мовознавець І. Вихованець зауважує, що «у формально-синтаксичному плані безсполучникові речення мають протиставлятися не складносурядним і складнопідрядним реченням, а сполучниковим у всій їх

сукупності» [14, с. 347]. Деякі з них співвідносні зі складнопідрядними сполучниковими з підрядним сполучником що.

Пор.: Ти думаєш: ми тобі гроші винні? (1, с. 35) // Ти думаєш, що ми тобі гроші винні?

Хіба не знаєш – я вже заручився? (1, с. 109) // Хіба не знаєш, що я вже заручився?

Як зауважує С. Дорошенко, «безсполучникові складні речення – синтаксичні одиниці, які відзначаються специфічним змістом і своєрідним стилістичним забарвленням у порівнянні з різними видами сполучникових складних речень – складносурядних і складнопідрядних. У зіставленні з ними безсполучникові складні побудови є семантико-стилістичними синонімами, використання яких диктується заданістю тексту, ситуацією мовлення» [28, с. 29].

Вітчизняні мовознавці І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська називають складні безсполучникові речення комунікатами, репрезентуючи таке визначення: міжрівневі безсполучникові комунікати – це особливі синтаксичні одиниці, що більшою чи меншою мірою співвідносні із складними сполучниковими реченнями, але не мають граматичних моделей та парадигм, які б створювалися сполучниками чи відносними словами [76, с. 632].

Нам імпонує визначення засобів поєднання предикативних одиниць у складному безсполучниковому реченні. Так, як стверджує І. Вихованець, предикативні частини безсполучникових речень «поєднуються в одне ціле семантико-синтаксичним відношенням, використанням типізованих лексичних елементів, порядком розташування предикативних частин, співвідношенням видо-часових і способових форм дієслів» [14, с. 349]. Отож серед засобів зв'язку відсутні сполучні слова та сполучники – маркери сполучникових складних речень.

Цілком погоджуємося з визначенням К. Шульжука: «складні безсполучникові речення – речення, частини яких об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без допомоги сполучників і

сполучних слів» [87, с. 345].

У синтаксичні теорії безсполучникові речення поділяють:

- 1) на елементарні, що мають лише дві предикативні частини, й неелементарні (їх ще називають багатоконпонентними, адже вирізняються наявністю трьох і більше предикативних одиниць);
- 2) на речення відкритої структури (здатної до розширення за рахунок доповнення іншими предикативними частинами) та закритої структури (лише з двома предикативними частинами).

Безсполучникове питальне речення, як і будь-яке складне речення загалом, складається з предикативних частин, які пов'язані між собою семантично та інтонаційно, між ними можуть виникати синонімії, кореферентні зв'язки з іншими складними реченнями:

Напр.: *Коваль кує, – чуєте?* (1, с. 4221). Наявне безсполучникове речення з неоднорідними частинами кореферентне зі складнопідрядним реченням: *Коваль кує, чи чуєте?*;

Між танцями зайшла розмова у дівчат з парубками: чи добре із багатою одружитись? (1, с. 256) // *Між танцями зайшла розмова у дівчат з парубками про те, чи добре із багатою одружитись?*

Обстеживши фактичний матеріал, зазначимо, що питальність детермінує складне безсполучникове речення і в контексті творів Марка Вовчка реалізується:

- за допомогою питального оформлення всіх частин, як-от: *Як-то тепереньки небожата мої кохані, чи згадують мене?* (1, с. 41);
- за допомогою питального оформлення тільки однієї частини, при непитальній (розповідній чи спонукальній) побудові іншої, пор.: *Сватають тебе перші люди в селі, парубки все молодії її хороші, – чому не йдеш?* (1, с. 96) (розповідно-питальне безсполучникове речення);

Та що се ви, – говорю я, – та ви ж сядьте порадьтеся: як його, що тут робити, як запобігти? (1, с. 270) (спонукально-питальне безсполучникове речення).

Безсполучникові речення, усі елементи яких виражають запитання, складаються із функційно тотожних частин. При цьому дві питальні конструкції можуть оформлятися по-різному:

- 1) за допомогою того самого питального компонента, який повторюється у кожному запитанні, як-от:

Чий ти парубок, чий парубок у чоботях, чий-бо ти? (2, с. 336);

Чому ж ти не втік від його, чому його зараз-таки не кинув, брате? (2, с. 342);

Чого ж се обличчя так показалося, чому се дихає він тяжко та важко так? (2, с. 342);

- 2) за допомогою питальної частки, що повторюється в обох частинах безсполучникового питального речення:

Чи ти його поважаєш, чи він тебе слухає? (1, с. 392);

- 3) питальний компонент або питальна частка, які стоять на початку речення і оформляють лише першу частину його, семантично належать і до другої.

Напр.:

Чи ж вона мене не пам'ятає – забула? (1, с. 316);

Чому ж: так барився, довгенько не приходив? (2, с. 370);

- 4) за допомогою різноспрямованих питальних слів: *Нащо ж ти дуриш мене, заводив; чому не прийшов до мене, не сказав мені?* (1, с. 360);

5) за допомогою питального слова, що оформляє одну питальну конструкцію та за допомогою питальної частки, що оформляє іншу частину безсполучникового речення: *Що се - чи Дніпро шумить?* (2, с. 359);

б) обидві питальні частини речення виражають питальне значення тільки за допомогою інтонації, а також суб'єктивно - модальних синтаксем, як-от: *Довго, мабуть, гнувся - не давав?* (1, с. 349).

Як бачимо, до безсполучникових речень з питальним оформленням двох предикативних частин належать конструкції із загальним значенням переліку та зіставною семантикою.

До безсполучникових речень, частини яких виражають запитання, ми також зараховуємо речення із актуалізаційними компонентами. Так, у мові творів Марка Вовчка наявні безсполучникові питальні речення, у яких займенникова частка *що* актуалізує увагу співрозмовника, підсилюючи та увиразнюючи значення питальності. Питальні речення із часткою *що* можна вважати контактовстановлювальними. Мовець звертає увагу співрозмовника на будь-який позитивний чи негативний факт, членуючи одне запитання на два: актуалізатор і питальне речення. Напр.: *І що ж, мамо – спитав середній брат, – чи й досі ті розбійники там засідають?* (2, с. 352].

У питальному реченні частка *що* може виражати різноманітні суб'єктивно- модальні відтінки значення, як-от:

- припущення: *А що ж ти, може, думаєш брати її за себе?* (1, с. 107);
- сподівання: *Що, мамінько, – питає, – найняли?* (1, с. 38);
- прохання, наказування: *А що, доню, пам'ятатимеш мій завіт тобі?* (1, с. 39).

Характерним для цих речень є апеляція до співрозмовника, використання звертань.

Окрім питальної частки, на перевірку каналу зв'язку та активізацію уваги адресата може спрямовуватися і питальне висловлення однієї з частин безсполучникового речення.

Як і в структурі складнопідрядного речення, так і в структурі безсполучникового, ми зафіксували дієслівно-предикатні групи, які формують контактні запитання:

- предикати зі значенням мислення, роздумів, що надають відтінків припущення, сумніву, як-от: *Ти думаєш, ми тобі гроші винні?* (1, с. 35);
- ментальні предикати, зокрема дієслово знати, що являє собою риторичне запитання, яким мовець підкреслює несподіваність повідомлення:

Хіба не знаєш – я вже заручився? (1, с. 109);

- предикати на позначення сенсорних здібностей співрозмовника. Такі значення реалізують дієслова на позначення процесів сприймання, зокрема - це дієслово чути: *Коваль кує, – чуєте?* (1, с. 422); *Галю, – говорить знов удова, – чуєш, гомонить?* (2, с. 357).

Контакті запитання характеризують переважно розмовне мовлення (діалог). Модальні значення контактних запитань нашаровуються на основну об'єктивну модальність питального речення безсполучникової конструкції, що виражає прагнення мовця до встановлення реальності/ірреальності загального змісту.

У мові творів Марка Вовчка, окрім риторичних запитань, що містяться у головній предикативній частині складнопідрядних питальних речень, вживаються й риторичні запитання, що містяться у структурах безсполучникових питальних конструкцій.

Риторичне запитання, як відомо, має диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) і розповідних речень (значення повідомлення), а тому виражає стверджувальне чи заперечне судження. Використання таких питально-риторичних конструкцій служить для експресивності та увиразнення діалогічного мовлення.

Пор.: *Який прибиток з тих любоців, — чи ж варті?* (1, с. 293) (питально-риторична конструкція виражає заперечне значення, її можна перетворити на таке розповідне речення: *Ніякий прибиток ... не варті*);

Та чи ж ти не рідна мати своїй дитині? чи не ти страждала, чи не ти її згодувала? (1, с. 271) (питально-риторична конструкція виражає стверджувальне значення, можна трансформувати в таке розповідне речення: *Ти рідна мати... ти страждала... ти її згодувала*).

У структурах безсполучникових речень більш поширені риторичні запитання, які реалізують емоційно забарвлене заперечення.

Емоційно-заперечні риторичні запитання містять приховане модальне значення заперечення, протест проти висловленого співрозмовником, як-от:

Сього не чутно й зроду в добрих людей, подавали, рушники, змовились, чи годиться ж розраджувати? (1, с. 56) // ... не годиться.

Заперечне розповідне значення у стверджувальній формі виражають питальні конструкції, в основі яких незалежний інфінітив у поєднанні з питальними словами: *Чайченко і багатий, і молодий, і дочці любий, і люди Чайченка не цурались – чого ж опасуватись?* (1, с. 265); *А ти молоденька, діждеш його; чого тобі журитись?* (1, с. 74).

Особливістю питально-риторичних конструкцій є їх здатність трансформуватися за потреби у розповідні речення, зокрема, це стосується того, що питальні компоненти кореферентні із заперечним словами, утворюючи при цьому співвідносну пару, (хто – ніхто; чого – нічого; коли – ніколи тощо).

Напр.: *І хто її перетанцює, хто переспіває?* (1, с. 248) // Ніхто...

Пішов, ледве попрощався - коли се було? (2, с. 206) // ... Ніколи.

Високим ступенем емоційності вирізняються риторичні запитання, що містять частки **чи**, **хіба**, які передають різноманітні відтінки висловлення сумніву, припущення, впевненості тощо.

Напр.: *Чи то ж село маленьке, чи то ж усіх назнаться?* (1, с. 476); *Я тобі саму правду говорю, Катре; хіба ж я нападаюсь на тебе?* (1, с. 263).

Стверджувальне розповідне значення реалізують ті риторичні запитання безсполучникового питального речення, у складі яких функціонує заперечна частка **не**. Формально-питальна структура такого речення актуалізується як повідомлення, однак питальна форма надає висловленню емоційності та експресивності.

Семантику ствердження в риторичному запитанні, крім частки **не**, підсилюють й увиразнюють питальні компоненти та питальні частки, передаючи відтінок впевненості у висловленому.

Напр.: *Зараз ми впізнані Михайла Іваненка: як його не пізнати?* (1, с. 281);

Який прибиток з тих любощів, – чи ж варті? (1, с. 293).

Власне-риторичні запитання формують окрему семантичну модель. На відміну від риторичних запитань, що виражають емоційно забарвлене

ствердження чи заперечення, власне-риторичні запитання виникають у результаті роздумів над філософськими та особистими проблемами. Напр.: *Очі ж мої усе бачили добре – де ж провидливість моя непомишлена?* (1, с. 292).

Як бачимо, риторичні запитання можуть реалізуватися у структурі складного питального безсполучникового речення, що передає семантику переліку, та у складі розповідно-питальної безсполучникової конструкції із протиставною семантикою.

Окремий тип складних безсполучникових речень у творах Марка Вовчка становлять розповідно-питальні безсполучникові речення, між предикативними частинами яких експлікуються різноманітні семантико-синтаксичні відношення. Зокрема, у мові творів Марка Вовчка вони формують такі типи: зіставлення, протиставлення, причиново-наслідкові відношення, цільові, пояснювальні, з'ясувальні відношення, а також відношення оцінки, можливості, припущення тощо.

У реченнях зі значенням **зіставлення** зреалізовано потребу мовця зіставити схожі або неоднакові події, явища, предмети.

Напр.: *Одного ранку прокинулися ми, – нема Катрі: де вона?* (1, с. 295);

Такеньки стара Чайчиха словами мішається, і зупиняється, і перехоплюється, – що се таке? (1, с. 272);

Ти туди й туди їздиш, сину, – яких ти там людей бачиш? (2, с. 382);

Вона прийшла помучена, дуже змерзла, – що вона принесла? (2, с. 333).

У реченнях зі значенням **протиставлення** предикативні частини виражають протилежні за змістом явища, перебувають у значеннєвому контрасті. Протиставні відношення релевантні для порівняльних конструкціях, яким властива експресія, образність.

Напр.: *Ганна надійшла вже по обіді і така бліда – хитається; мати аж злякалась: що се їй сталося?* (1, с. 90);

Ви вже давненько у діток не були у своїх, — чи вони здоровенькі? (1, с. 375);

Хотіли ви бідну дівчину погубити, чи у вас же не було сестри або матері? (1, с. 112);

Оце не даси добре із хазяйкою попроситися, чи ти мене загубити боїшся, як тую голочку? (1, с. 381).

Причиново-наслідкові відношення ми виявили в таких безсполучникових реченнях:

Й посивіли ви зовсім, а мабуть, ще не дуже і старі, –боліли на голову? (1, с. 319);

Ти - мати: чому не впиняєш? (1, с. 330);

Сватають тебе перші люди в селі, парубки все молодії й хороші – чому не йдеш? (1, с. 96);

А мене аж під п'яти пече, – що се буде? (1, с. 59).

Цільові відношення властиві таким конструкціям:

Пересумує день у роботі, увечері біжить – що там мої діточки, як? (1, с. 49);

Я за ним назирком: до яких се знайомих людей він ходить? (1, с. 59).

Значення **оцінки** спостерігаємо в реченнях на зразок:

Привіз я вам панію молоду, – чи вподобаете? (1, с. 397).

Значення **можливості, примушення** експлікуємо в таких безсполучникових розповідно-питальних реченнях:

Надвечір придивляються – не видно Ганни, чи не додому пішла? (1, с. 90);

Ти сумуєш чогось, Марусе, чи не пішла б ти із нами? (1, с. 331).

У безсполучникових реченнях з **пояснювальними відношеннями** друга частина пояснює першу загалом або ж якийсь член речення у першій частині, а також конкретизує, уточнює, коментує, роз'яснює сказане у першому висловленні.

Напр.:

Між танцями зайшла розмова у дівчат з парубками: чи добре із багатую одружитись? (1, с. 256);

Сказано: жіноцький розум на що добре здатний? (1, с. 45).

З'ясувальні відношення ми виявили в таких безсполучникових реченнях, як-от:

Далі старші до парубка: як? що? чи все гаразд? який заробіток? (1, с. 82)

// Старші до парубка звертаються і запитують, чи все гаразд, який заробіток (складне безсполучникове речення в такому разі кореферентне зі складнопідрядним реченням;

Питає в неї батько: чи піде за Дмитра Шеляха? (1, с. 275);

Вона його пита: чи дуже втомивсь на роботі? (1, с. 351).

Безсполучникові розповідно-питальні речення такого типу співвідносяться із складнопідрядними реченнями з непрямою питальністю. На них також нашаровується семантика переповідної модальності.

Пор.:

Вона питала, чи є в нього мати, чи батько живий? (1, с. 475) – складнопідрядне речення;

Мати питала: чи здужає? (1, с. 259) – складне безсполучникове речення.

Безсполучникові розповідно-питальні речення із з'ясувальними відношеннями є, на нашу думку, конструкціями напівпрямої мови.

На відміну від прямої мови як дослівно відтворюваної мови особи, про яку розповідають, напівпряма мова, як зауважує Н.Гуйванюк, допускає певні зміни в передаванні змісту, як також у лексичному, граматичному та стилістичному оформленні висловлювання, яке належало комусь. Тобто напівпряма мова є однією з транспонованих форм прямої мови [26, с. 234].

Зв'язок питального речення із спонукальним у складі безсполучникових комунікатів характеризується як такий, що виражає доповнювальні, з'ясувальні відношення. Такі речення близькі до складнопідрядних з'ясувальних тим, що у них також інформативно недостатні слова першої частини доповнюються змістом другої.

Утім, склад опорних слів вужчий: це передусім дієслова наказового способу із значенням мови, сприймання. Пор.:

Та що се ви, – говорю, – та ви ж сядьте, порадьтесь: як його, що тут

робити, як запобігти? (1, с. 270);

Слухай лишень, що я тобі скажу, а ви дайте мені дух звести, – чого насунулись усі разом? (1, с. 71).

Однак у мові творів Марка Вовчка такі складні безсполучникові речення мало вживані.

2.2. Висновки до другого розділу

Складні безсполучникові речення становлять поєднання двох і більше предикативних частин за допомогою інтонації. У таких конструкціях відсутні сполучники, адже вони слугують маркерами сполучникового зв'язку. Водночас інтонація – важливий засіб зв'язку передусім для складного безсполучникового речення.

Питальність як комунікативна настанова синтаксичної конструкції реалізується в складному безсполучниковому реченні таким чином:

по-перше, за допомогою питального оформлення всіх предикативних частин;

по-друге, за умови реалізації питальності лише однією з предикативних частин. У такому разі виокремлюємо розповідно-питальні безсполучникові та спонукально-питальні конструкції, для яких визначальним є фіксований порядок предикативних частин. Тільки після розповідної чи спонукальної предикативної частини може функціювати питальна предикативна частина.

У мовотворчості Марка Вовчка представлені всі типи складних безсполучникових конструкцій, що детерміновані питальною семантикою. Утім, варто зауважити малопродуктивні моделі спонукально-питальних безсполучникових конструкцій.

РОЗДІЛ 3. ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3. 1. Методичні рекомендації щодо вивчення складних речень у шкільній практиці викладання української мови

Основним методологічним підґрунтям навчання синтаксису в ЗЗСО слугує компетентнісний, особистісно зорієнтований, діяльнісний підхід, що дає змогу організувати диференційований, антропозорієнтований, навчально-виховний процес з опертям на навчання учнів за індивідуальною освітньою траєкторією, з урахуванням вітчизняних надбань та усталених європейських традицій.

Варто відзначити, що в Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти чітко визначено переваги інноваційних освітніх підходів. Зокрема актуалізовано думку про те, що особистісно зорієнтований підхід передбачає розвиток соціокультурних, соціально-психологічних та академічних та інших здібностей учнів; компетентнісний підхід забезпечує формування ключових і предметних компетентностей; діяльнісний зорієнтований на розвиток умінь і навичок учня, застосування набутих знань у тих або тих ситуаціях соціокультурного чи природного середовища.

Як зауважує К. Плиско у своїй праці «Викладання синтаксису української мови», глибоке усвідомлення питань синтаксичної теорії дасть можливість зрозуміти науковий підхід до розгляду словосполучення, речення, порядку слів, актуального членування речення в шкільному курсі і сприятиме розвитку творчої діяльності вчителя-словесника [67, с. 177], а тому основними закономірностями процесу навчання мови є: 1) опора на лінгвістичну специфіку мови; 2) опора на єдність мови і мислення; 3) опора на єдність мови і мовлення; 4) опора на єдність мовлення і мислення» [Там само, с. 31]. Цілком погоджуємося з такими твердженнями вченої, адже саме ці закономірності сприяють створенню методичних принципів навчання, що слугують визначальними положеннями процесу навчання мови загалом.

Синтаксична компетентність – одна з основних предметних компетентностей У системі мовних знань, умінь і навичок вона визначальна й необхідна, оскільки детермінує процес спілкування, передбачає здатність учнів вільного входити в процес усного дискурсу, користуватися основними правилами писемного мовлення. Саме ця компетентність уможливорює правильне використання низки синтаксичних мовних одиниць різних структурних типів: від словосполучення, речення до тексту, складного синтаксичного цілого. Вона передбачає володіння знаннями щодо класифікацій речень за комунікативною настановою, за способом вираження предикативності, характером предикативних відношень, за структурою, про речення прості та складні.

У ЗЗСО учні повинні знати основні типи складних речень, зокрема про сполучникові та безсполучникові конструкції, про сполучникові – складносурядні, складнопідрядні; про складні речення з різними видами зв'язку, й використовувати їх з урахуванням теми й мети, жанру комунікації, ситуації мовлення. У неперервній мовній освіті синтаксична компетентність відображає мовомислення учня, увиразнює рівень його культури мовлення, вишуканість синтаксичних форм, що їх можна використовувати в тому або тому контексті.

У сучасному інформаційному просторі надзвичайно важливим є розуміння синтаксису як динамічної системи, адже прагматично він зорієнтований на формування таких умінь і навиків, за допомогою яких учень легко й невимушено може користуватися синтаксичними конструкціями в різних ситуаціях та видах мовленнєвої діяльності.

Українські лінгводидакти у своїх працях репрезентують поетапне вивчення і засвоєння синтаксичної теорії:

– початковий етап, що пов'язаний з вивченням синтаксичних одиниць у початковій школі, йдеться про поділ речень за метою висловлювання, про головні та другорядні члени речення, однорідні члени речення, про засоби поєднання слів у реченні);

– пропедевтичний етап, що його застосовують в п'ятому класі, готуючи учнів до свідомого засвоєння шкільного курсу вивчення української мови, зокрема основних понять синтаксису й пунктуації;

– морфолого-синтаксичний етап, що представлений в 6–7 класах і передбачає вивчення синтаксису в контексті студіювання морфології як розділу мовознавства, спрямованого на вивчення слова як частини мови:

– систематичний курс вивчення синтаксису, що цілісно репрезентовано у 8–9 класах в аспекті знаннєвого, діяльнісного та ціннісного компонентів. Оскільки програмовий матеріал за обсягом широкий, то його виклад має бути системно і логічно впорядкований, із широким застосуванням знань із споріднених предметів (міжпредметні зв'язки), із застосуванням активних методів навчання;

– завершальний етап навчання синтаксису в 10–11 класах, що передбачає удосконалення комунікативних умінь і навичок учнів, узагальнення й систематизації відомостей про синтаксис української мови.

Методологічне обґрунтування синтаксису представлено в підручних, навчально-методичних посібниках, фахових статтях, репрезентовано інноваційні розробки методів і прийомів навчання, нестандартні підходи до вивчення синтаксису в профільних школах (див. праці О. Біляєва, В. Горяного, Н. Іваницької, О. Пометун, К. Плиско, Р. Христіанінової та ін.).

Відповідно до змістового наповнення програми в мовній лінії передбачено засвоєння таких базових понять:

- словосполучення, головне і залежне слово,
- речення, головні члени речення (підмет і присудок),
- другорядні члени речення (додаток, означення, обставина),
- порядок слів у реченні,
- просте речення,
- однорідні члени речення,
- звертання,
- вставні слова,

- відокремлені члени речення,
- складне речення, сполучникове й безсполучникове складне речення, речення з прямою і непрямою мовою, складне синтаксичне ціле.

Зі складним реченням учні знайомляться ще в 5 класі. З-поміж завдань учителя виокремлюємо передусім ті, що спрямовані на необхідність навчити учня:

- розрізняти просте і складне речення;
- визначати межі простих речень, що входять до складного;
- трансформувати просте речення у складне;
- будувати різні види складних речень;
- використовувати основні пунктограми постановки розділових знаків у складносурядному, складнопідрядному реченнях, у складному безсполучниковому реченні, адже синтаксис складного речення вивчають паралельно з пунктуацією.

У дев'ятому класі учні поглиблюють свої знання про складне речення. Відповідно до програми учень розрізняє структурні відмінності простих і складних речень, складних речень із сурядним і підрядним зв'язком; знаходить у тексті складносурядні й складнопідрядні речення; правильно розставляє розділові знаки між частинами складного речення і обґрунтовує їх; визначає види складних речень (сполучникові й безсполучникові), засоби зв'язку між частинами речення у складному, межі частин у складному реченні, кількість граматичних основ у ньому; відшукує і виправляє пунктуаційні помилки на вивчені правила; аналізує й оцінює виражальні можливості складного речення; складає речення і мікротексти, використовуючи виражальні можливості складного речення.

Програмою з української мови передбачено такі теми: «Складне речення і його ознаки» (6 год.); «Складносурядне речення» (10); «Складнопідрядне речення» (22); «Безсполучникове складне речення» (8); «Складне багатоконпонентне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку» (12).

Навчання синтаксису може здійснюватися з використанням традиційних методів і прийомів. Так, цілком релевантними для вивчення синтаксису складного речення будуть такі методи навчання:

а) *інформаційно-рецептивний метод*, призначений для передавання і прийому готової інформації. Саме цей метод буде актуальний для вивчення та пояснення нового матеріалу про складне речення та його ознаки; про складні речення без сполучників, із сурядним і підрядним зв'язками; про засоби зв'язку частин складного речення: сполучники, сполучні слова, інтонація, порядок частин, про співвідносність форм дієслів присудків, про типи складних речень та ін. Передавання інформації відбувається за допомогою усного слова (повідомлення, пояснення), друкованого слова (підручника, посібника), наочних посібників (таблиць, схем), мультипрезентацій, а прийом інформації – слуханням, читанням, спостереженням.

б) *спонукально-репродуктивний метод* поєднує в собі спонукальну діяльність учителя і репродуктивну (відтворювальну) діяльність учнів. Учитель показує, яким способом може виконуватися те чи те завдання, а учні репродукують, відтворюють набуті знання. Цей метод передбачає принцип зв'язку теорії з практикою, вироблення необхідних практичних умінь і навичок. В аспекті вивчення складного речення його можна застосувати для виокремлення сполучників сурядності та підрядності як засобів поєднання предикативних частин у складному реченні; для виявлення смислових відношень між частинами складносурядного речення, зокрема одночасності, послідовності, чергування, несумісності дій, протиставлення; для визначення ролі сполучників і сполучних слів у складнопідрядному реченні, їхньої синонімічності та омонімічності;

в) *метод проблемного викладу* передбачає зосередження уваги вчителя на проблемних питаннях синтаксичної теорії. Його можна застосувати при вивченні складних речень, різних за комунікативною настановою (питальних і непитальних), при розрізненні порівняльних зворотів і підрядних порівняльних частин; у процесі

вивчення складнопідрядних речень з кількома підрядними, з однорідною і неоднорідною супідрядністю, з послідовною підрядністю; під час пояснення особливостей складного багатокomпонентного речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку;

г) *стимулювально-пошуковий метод* передбачає поступову підготовку учнів до самостійної дослідницької діяльності. Стимулювальна діяльність учителя полягає в організації евристичної бесіди, у постановці питань та алгоритмічних програмованих завдань, у залученні учнів до вибору мовних засобів у тих або тих ситуаціях мовлення. Такий метод застосовують у творчому процесі – у процесі трансформування складного речення в просте, складнопідрядного в складносурядне чи безсполучникове, у контексті репрезентації внутрішньопредметних зв'язків, наприклад, лексикології та фразеології (у тому числі й паремій), крилатих висловів, що мають будову складного багатокomпонентного речення з різними видами зв'язку; культури мовлення та стилістики, що виявляє учнівську креативність у використанні складних речень з різними видами зв'язку в певній ситуації мовлення, у синонімічній заміні складних і простих конструкцій; у виявленні функційних особливостей складних речень з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку в текстах різних стилів;

г) *спонукально-пошуковий метод* являє собою взаємопов'язану спонукальну діяльність учителя та науково-дослідну, пошукову діяльність учня. Мета цього методу – спонукати школяра до активної мовотворчості. У результаті учень репрезентує самостійні спостереження й аналіз мовного матеріалу, наприклад, функційні особливості складнопідрядних речень з питальною модальністю у творах Марка Вовчка; самостійно вибрані й обґрунтовані ті або ті мовні засоби для конструювання творчої роботи; дослідження мови творів різних стилів (художнього, публіцистичного, епістолярного, наукового), творчості різних письменників.

Ці методи, що представлені в праці К. Плиско «Принципи, методи і форми навчання української мови», – система правил педагогічної взаємодії,

«керуючись якими вчитель та учні вибирають прийоми і способи конкретних дій, що забезпечують досягнення поставленої мети» [67, с. 143–199]. Варто відзначити, що методика мови пов'язана з мовознавством. Такий підхід становить «лінгвістичну основу викладання рідної мови».

Як відомо, методика навчання у своїй основі ґрунтується як на загальнодидактичних принципах (науковості, доступності, систематичності й послідовності, наступності, перспективності), так і на лінгводидактичних принципах. З-поміж таких лінгводидактичних принципів, що передбачають найкраще засвоєння синтаксичної природи складних речень, виокремимо такі. Зауважимо, що подані нижче принципи подаємо в контексті наукових спостережень Н. Лазаренко та І. Козак [53].

Отже, це передусім 1) увага «до матерії мови, до розвитку мовленнєвих органів; 2) розуміння мовних значень – лексичних, граматичних, ролі морфем і синтаксичних одиниць; 3) оцінка виразності мовлення передбачає навчання учнів відчувати в мові експресивні засоби – пестливості, доброзичливості; 4) формування уміння сприймати поетичні твори; розвиток чуття мови, спрямованого на формування в учнів:

- усвідомлення правильності свого і чужого мовлення;
- розуміння ролі слова, словосполучення в оформленні і передачі думки;
- уміння виділяти логічний наголос, уповільнювати чи пришвидшувати читання;
- уміння усно й письмово висловлювати свої думки;
- володіння культурою усного і писемного мовлення.

5) координація усного і писемного мовлення; 6) пришвидшення темпу навчання. Засвоєння інших шкільних предметів перебуває в залежності від засвоєння мовних знань» [53, с. 7].

На нашу думку, низка лінгводидактичних принципів, чіткість у визначенні методів навчання синтаксису складного речення сприяє кращому вивченню цієї важливої теми в ЗЗСО.

У контексті багатьох методичних праць варто звернути увагу на ті лінгводидактичні принципи, що мають безпосередній стосунок до вивчення складного речення в ЗЗСО. Як один із визначальних розглядаємо принцип навчання синтаксису в міжрівневій кореляції та взаємозв'язку з морфологією, лексикологією, стилістикою, бо саме синтаксичний рівень розкриває лінгвістичну природу слова як частин мови, як носія того чи того лексичного та граматичного значення, увиразнює можливості поєднання слова у словосполученні, реченні, у тексті певного стилістичного спрямування.

Тільки за умови розуміння функційних особливостей складного речення як засобу вираження двох і більше думок, учень зможе визначити стилістичну роль складного речення в певному тексті, підібрати той або тип складного речення (складносурядного, складнопідрядного, складного безсполучникового речення) для найприйнятнішого вираження комунікативних інтенцій. Таке усвідомлення учнями синтаксичних понять можливе за тісної кореляції з іншими розділами мовознавства.

У внутрішньорівневому взаємозв'язку очевидним є принцип взаємодії синтаксису складного речення з пунктуацією та інтонацією. Так, саме цей принцип передбачає пунктуаційне виокремлення предикативних частин складного речення, використання низки розділових знаків (коми, двокрапки, тире, крапки з комою) для увиразнення роздільної функції головної та підрядної частини, рівноправних за змістом частин, для визначення семантичних відношення причини, мети, протиставлення, зіставлення тощо.

Водночас інтонаційний принцип увиразнює характер поєднання предикативних одиниць у структурі складного речення, можливості поєднання питальних за інтонуванням предикативних частин, розповідних і питальних, спонукальних і питальних за метою висловлювання частин, а також передбачає володіння учнями низки вмінь та навиків інтонувати різні за структурою, за комунікативною настановою, за емоційним забарвленням речення, здійснювати актуальне членування синтаксичної конструкції, за допомогою логічного наголосу виділяти нове й відоме.

Цікаву думку про інтонаційний принцип у процесі вивчення синтаксису постулює О. Біляєв, зауважуючи, що «заняття із синтаксису на всіх етапах вимагають систематичних спостережень за інтонаційною стороною мови. Роль їх у формуванні пунктуаційних навичок і в розвитку навичок виразного читання загальновідома. Власне, жоден розділ курсу української мови не має в цьому відношенні таких великих можливостей, як синтаксис. Крім того, вивчення синтаксису дозволяє тісно пов'язувати уроки мови і літератури» [10, с. 109].

Треба підкреслити важливу роль принципу навчання синтаксису складного речення в поєднанні з розвитком зв'язного мовлення, що реалізує мовленнєву змістову лінію програми, дає змогу учневі навчитися писати тексти різного формату, різної складності. Для учнів 11 класу це надзвичайно важливо, адже вони пишуть власне висловлювання в форматі ЗНО, що потребує послідовності складників (теза, аргументи, приклади, висновок), логічності, переконливості, виразності. Саме цей принцип, на нашу думку, дуже тісно пов'язаний з принципом текстотворчості, його ще називають принципом текстоцентризму, суть якого полягає у вивченні тих або тих синтаксичних одиниць у текстах різних стилів, у мовотворчості письменника, наприклад, у творах Марка Вовчка, у різноманітних типах і жанрах мовлення, у формуванні умінь сприймати, відтворювати чужі й писати власні висловлювання, синтаксичної й пунктуаційної компетентностей загалом.

Лінгводидактичний контекст вивчення складного речення вможливорює розуміння синтаксису як динамічної системи, що увиразнює його різні напрями:

- формально-синтаксичний;
- структурно-семантичний;
- комунікативний.

Утім, як стверджують вітчизняні лінгвісти, сучасний синтаксис різновекторний за своїми напрями. Крім названих, у дослідженнях домінують і когнітивний, і прагматичний, і комп'ютерний напрями, що сприяє формуванню фахових умінь учнів, передбачає їхнє володіння базовими синтаксичними навиками в усіх видах мовленнєвої діяльності – аудіюванні, читанні, говорінні,

письмі, у різних формах усної та писемної комунікації, у діалогічному та монологічному мовленні.

3.2. Система вправ і завдань у контексті методичного забезпечення процесу засвоєння складного речення як одиниці синтаксису

Усебічний аналіз навчальних програм, низки лінгводидактичних посібників та статей дають змогу сформулювати основні напрями професійної діяльності вчителя для кращого засвоєння учнями складного речення в ЗЗСО. Передусім посутню увагу варто зосередити на місці синтаксису в мовній системі, на його взаємозв'язку з іншими розділами мовознавства.

У процесі засвоєння синтаксису складного речення важливу роль виконують інтерактивні технології, що спроектовані на активну комунікативну діяльність учнів; проблемно-пошукові завдання, виконання яких передбачено в межах стимулювально-пошукового методу; проєктні технології з опертям на тексти різного функційно-стилістичного навантаження.

Утім, як стверджують дослідники, «набуття знань, оволодіння вміннями й опанування навичок неможливе без науково обґрунтованої системи вправ для навчання будь-якої мови, адже вправи є основною структурною одиницею організації навчальної діяльності» [10; 53; 54; 67].

У ракурсі організації процесу засвоєння навчального матеріалу система вправ повинна відповідати певним критеріям. Зокрема:

- вправи мають відповідати формуванню певних навиків або вмінь;
- їх потрібно виконувати в певній послідовності, з урахуванням диференційованого підходу, у плані від легшого до важчого тощо;
- кількість вправ та регулярність їхнього виконання;
- безпосередній зв'язок вправ і різними видами мовленнєвої діяльності, з різними предметами та дисциплінами;
- залежність виконання вправ від ілюстративного та інформаційного матеріалу, який добирає вчитель і який сприймає учень залежно від свого інтелектуального рівня;

Як відомо, вправи, що їх поділяють на підготовчі, вступні, пробні, тренувальні, творчі, контрольні, є чітко організованими й свідомо осмисленими. Їхнє багаторазове виконання та повторення сприяє закріпленню та вдосконаленню практичних навичок і вмінь учнів.

Методично правильно для засвоєння знань, для набуття навичок учнів у стандартних умовах використовувати *тренувальні вправи*. Зауважимо, що ілюстративний матеріал до вправ подаємо за творами Марка Вовчка.

Вправа 1. *Проаналізувати речення за будовою (прості, прості ускладнені та складні), з'ясувати основні відмінності між ними, пояснити розділові знаки.*

1. Не турбуйся, стара, не буде твоя Катруся в нарузі! 2. Кармелева мати впала, побачивши його. 3. У хаті жила Кармелева дружина з дочкою. 4. Чи на вечорницях, чи в танку, чи дома – до всіх привітна й веселенька, як ясочка. 5. А всякого зілля, квіток! 6. Не пам'ятаючи себе, кинулась Наталя в воду й поплила Дніпром, як та рибочка. 7. Батька – матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях (За творами Марка Вовчка).

◆ *Пригадати основні засоби ускладнення простого речення.*

◆ *Пригадати постановку розділових знаків у реченнях з відокремленими членами.*

Вправа 2. *Визначити та схарактеризувати засоби, що поєднують частини складних речень, виписати їх у такій послідовності: складні речення зі сполучниками сурядності; складні речення зі сполучниками підрядності; складні речення зі сполучними словами; складні речення, частини якого з'єднані лише інтонаційно.*

1. Усі вони знали, який суд буде 2. Хто має з ким попрощатися, дозволили попрощати. 3. Зверху сонце так і сипле теплим промінням у темну гущавину, а з гущавини паше на тебе холодком... 4. Поглядає Наталя округи, та й облили її дрібні сльози: «Ой світе мій ясний, світе мій прекрасний! – промовила піснею, –

який мій талан нещасний!» 5. Місяць зійшов; ніч тепла й тиха. 6. За малу годинку перебігти можна – недалечко. 7. Якби мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі я виплакала. 8. Хоч не було діла важкого, – так забували про мене (За творами Марка Вовчка).

Вправа 3. Визначити комунікативну настанову складних речень, з'ясувати характер поєднання: питально-питальний тип модальності, розповідно-питальний чи спонукально-питальний. Схарактеризувати прості питальні конструкції.

1. – Данилочку! Чи ти одцуравсь сестри, чи тобі не жалко, що ти й не згадаєш про бідну дівчину? 2. Посадовила її стара за стіл. І плаче, і радіє, і розпитує, і частує: «Може, тобі того з'їсти? може, того спити?». 3. І стару панію почне муштрувати було з самого ранку: «Що се ви, мамінько, без чіпчика вийшли? Хто ж то видав! оце, як мужичка, ходите!» (Марко Вовчок).

❖ Проаналізувати становлення класифікації речень за метою висловлювання, використавши працю І. Слинька, Н. Гуйванюк, М. Кобилянської «Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання» (1994 р.).

Вправа 4. Визначити сполучникові та безсполучникові складні речення, схарактеризувати смислові відношення між предикативними частинами. Перебудувати сполучникові речення на безсполучникові, з'ясувати, чи завжди можлива така заміна. Записати перебудовані конструкції, виконати їхній синтаксичний аналіз.

1. Коли чує Наталя – за нею женуться. Оглянулась – се Данило мчиться... 2. Нема весла – гребе гострою шаблею. 3. Червона хустка пішла бистрею; довга коса розпустилась по воді. 4. Діждали панночки, приїхала. 5. І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує. 6. Ми з-за дверей дивимось на них і слухаємо, що то панночка говоритиме. 7. Поки в панському дворі лагодились та вбирались, ми хутенько перебігли до Хмельців. 8. Була я там чотири роки; і добре мені

було, поки панич не оженився. 9. Вона зараз усе перевернула по-своєму; нічим їй не вгодиш (Марко Вовчок).

❖ *Опрацювавши монографію Н. Гуйванюк «Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць» (1999), представити своє бачення теорії кореферентності в синтаксисі української мови.*

Вправа 5. Визначити складносурядні речення, записати в зошити складносурядні речення з єднальними сполучниками, з протиставними сполучниками, з розділовими сполучниками. З'ясувати, чим забезпечується граматична рівноправність предикативних частин у складносурядних реченнях.

1. Ранком одвели до Тимошевого батька, а самі розійшлись на панщину. 2. Пан окном погримав і вийшов, а Оксану знов замкнув. 4. Чи у вас же не було сестри або матері рідної? Схаменіться! 5. Він держався в кам'яній печері поміж горами, над Дніпром, і ніхто про те не знав, окрім купки вірних козаків (За Марком Вовчком).

❖ *Самостійно скласти речення з розділовими сполучниками, обгрунтувати постановку розділових знаків у таких конструкціях.*

Вправа 6. Пояснити розділові знаки в складносурядному реченні. З'ясувати, у яких випадках кома між предикативними частинами складносурядного речення не ставиться.

1. Ходить похмура, і дитинка її не втішає. 2. Усе, було, сумує та сумує, а дитиночка дивиться матусі в вічі любенько й веселенько та в долонечки плеще – не розуміє. 3. Вона змучена й сумна, а він гнівний та грізний, Боже! 4. Яка вона молодесенька, а вже свати не переводились у хаті. 5. Вже й барвінку на вінок набрали, і рушники наготовили. 6. Так-то гарно убралась! Сорочка тоненька і плахта шовкова, пояс сріблом цвіткований, черевички високі; дрібно, дрібнесенько русу косу заплела, і золотий перстень блищить на правій руці (За Марком Вовчком).

◆ *Виписати з творів Марка Вовчка складносурядні речення або складні багатокомпонентні конструкції, одна з предикативних частин яких поєднана сурядним зв'язком.*

Вправа 7. Переписати складнопідрядні речення, визначити їхній тип: складнопідрядні означального, з'ясувального та обставинного типу. З'ясувати типологічні вияви складнопідрядних обставинних речень (способу дії й ступеня, порівняння, місця, часу, причини, наслідку, мети, умови, допусту тощо). Схарактеризувати засоби поєднання головної та підрядної частини.

1. Зроду-віку не чули, щоб кого обмовила чи осудила. 2. Отакий-то жених був Данило Гурч, що посватав Наталю. 3. Люди дивуються, що я весела. 4. Як побачила я Оксану, аж рученьками сплеснула. 5. Положили, щоб Оксану одбити в ляха того ж самого вечора. 6. Пильно дивиться вона, придивляється, чи не пливе хибкий човен, чи не править тим човном ставний та любий козак. 7. Одного разу проситься вона до матері в гості, бо давненько не бачила. 8. Як ухопив міцною рукою за довгу косу, то так рука й звелась навіки. 9. Я сього не попущу, поки жив (З творів Марка Вовчка).

Вправа 8. Виписати сполучникові та безсполучникові складні речення, складні багатокомпонентні речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку. Пояснити розділові знаки в складних реченнях, схарактеризувати пунктуаційні ситуації, що ілюструють функціонування авторських розділових знаків.

1. Жив у тій хаті Охрім Поліщук із жінкою. Вона була здалека взята, і така-то вже хороша, чорноброва, а горда та пишна – Мати Божа! Іде, було, собі – як мальована: очі у землю спущені й не дивиться. 2. Як стара не вговоряла Катрю – не послухала дівчина. 3. А зелено, й пахучо, й свіжо! З липового зруба молоді паросточки пустились, вигналась високо береза, і шелестить осика тонким листом; із-за темного дуба то калинова вітка витягнеться й червоний китяг ягід

горить, як жар, то колюча гайова рожа покаже дрібні листочки й пахучу квіточку; виносяться хвоїнки, як стрілочки прямесенькі, й горобина розкинула зелений намет, і рясно на їй ягід червоно-злотих. 4. Отже не думали, не гадали – накинuloсь лихо. 5. Білють хати, цвітуть городи. От мурована церква з високою дзвіницею, давня вже; мур аж зазеленів; мощений цвинтар проріс травою. 6. Аж тут свати із своїм хлібом повернулись: не оддають Наталі! 7. Попрощались молодята, пішов Михайло чумакувати (За творами Марка Вовчка).

❖ 3 «Українського правопису» (2019 р.) законспектувати правила постановки розділових знаків у складному реченні.

Очевидно, низка запропонованих вправ відображає специфіку вивчення складних речень у 9 класі учнів ЗЗСО.

3.3 Інноваційний лінгводидактичний інструментарій у процесі вивчення складного речення

Як зауважує Г. Максимчук, урок української мови – це урок, «на якому вчитель уміло використовує всі можливості для розвитку особистості учня, її активного розумового зростання, глибокого й осмисленого засвоєння знань, для формування її моральних основ» [50, с. 18], а тому в сучасних умовах розвитку суспільства, бурхливих наукових технологій у методиці викладання дещо змінені вимоги до урочної системи, переглянуто методи, принципи і засоби навчання.

Зрозуміло, що переважають у закладах загальної середньої освіти все ж таки традиційні уроки, проте деякі вчителі уникають одноманітних методичних форм, а прагнуть оновлювати свої програми інноваційними методами, швидшими засобами засвоєння інформації, глибшому поясненню учням тієї чи тієї теми.

Інноваційні методологічні підходи «дають можливість учителям мови впроваджувати та удосконалювати нові методи роботи, підвищити ефективність навчального процесу і рівень знань учнів» [83, с. 319].

На думку О. Пометун, Л. Пироженка, «інновації самі не народжуються, вони виникають як результат наукових пошуків, спроб, досліджень, передового педагогічного досвіду та експериментів» [68, с. 8].

Як стверджують автори монографії «Інтерактивні технології на уроках української мови та літератури», застосування інноваційній у процесі викладання української мови «значно покращує якість подачі навчального матеріалу й результативність його засвоєння учнями, збагачує зміст освітнього процесу, підвищує мотивацію до вивчення української мови та літератури, створює умови для більш тісного партнерства між вчителями та учнями» [88, с. 12].

На нашу думку, деякі інноваційні методи можна застосувати і в процесі вивчення складного речення, залучивши щось нове і незвичне для кращого засвоєння нового матеріалу. З-поміж усіх методів, прийомів і форм вирізняються передусім нестандартні уроки, що мають якісь індивідуально-авторські структурні компоненти, свою методику, гнучкість й експресію викладу, оригінальний та виразний інноваційний лінгводидактичний інструментарій (методи, прийоми, форми навчання).

У процесі проведення нестандартних уроків учитель реалізує свій креативний потенціал, емоційність, творчість у розв'язанні тих або тих проблемних питань.

Серед основних типів нестандартних уроків учені розглядають такі:

- інтегровані (власне інтегрований урок і бінарний урок);
- уроки довільної структури і змістової спрямованості (урок-семінар, урок-конференція, урок-дослідження, урок-лекція, урок-залік, урок-гра).

Зокрема, нам імпонує проведення інтегрованих уроків при вивченні складних речень у 9 класі. Суттєву відмінність інтегрованого уроку від традиційного вбачаємо насамперед у тому, предмет інтегрованого уроку формують «багатопланові об'єкти», представлені в контексті різних навчальних дисциплін. Учитель на таких уроках має змогу активізувати фахову компетентність свого учня, його моральну сферу, пізнавальний процес загалом.

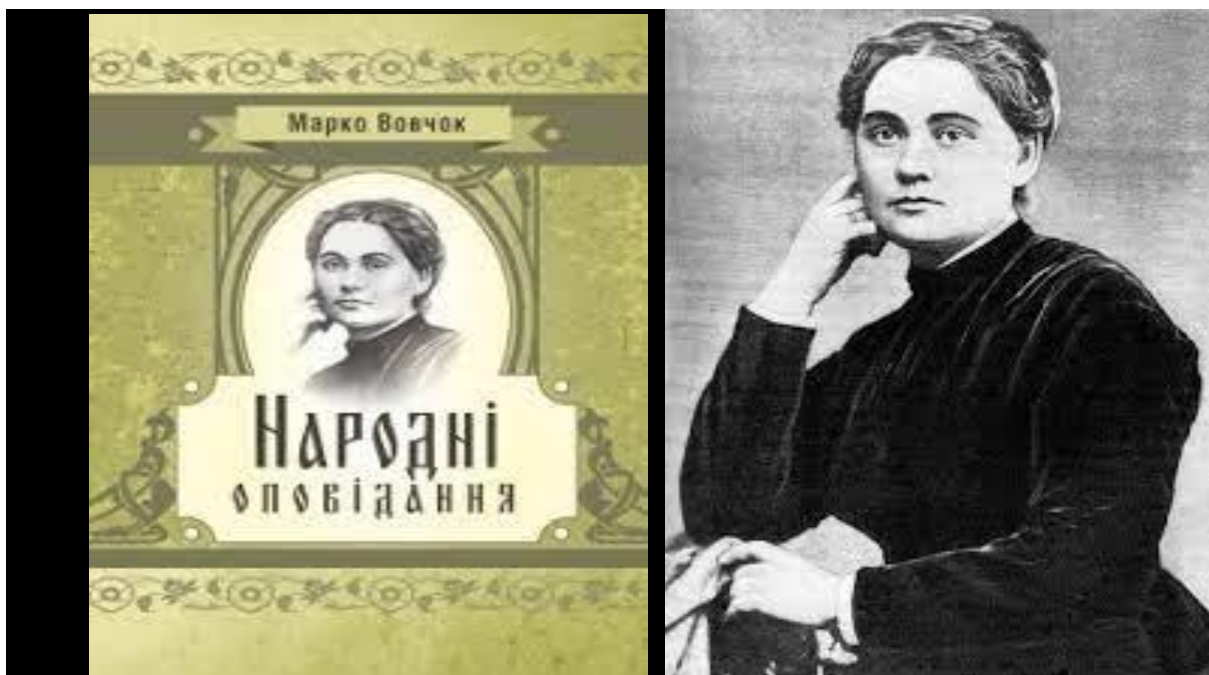
Цілком логічно І. Козловська витлумачує інтегрований урок як «процес зближення й зв'язку наук, який діє поряд з процесом диференціації, що являє собою вищу форму втілення міжпредметних зв'язків на якісно новому рівні навчання» [38, с. 32].

Як зауважує О. Лисицька, для того, аби ефективно провести інтегрований урок, треба дотримуватися певних умов:

- «правильне визначення об'єкта вивчення, ретельний відбір змісту уроку;
- високі професійні якості викладачів, що забезпечать творчу співпрацю викладачів і учнів при підготовці уроку;
- включення самоосвіти учнів в навчальний процес;
- використання методів проблемного навчання, проєктної роботи, активізація розумової діяльності на всіх етапах уроку;
- продумане поєднання індивідуальних і групових форм роботи;
- обов'язкове врахування вікових психологічних особливостей учнів» [47, с.233].

Однією з тем інтегрованого уроку може бути тема «Складне речення і його ознаки», яку вчитель розглядає в контексті біографії Марка Вовчка, з опертям на особливість історичної доби, коли жила і працювала письменниця. Такий урок можуть проводити три вчителі, які за допомогою вдало опрацьованого плану, низки поставлених питань репрезентують як особливість складного речення – синтаксичної конструкції, що становить єдність двох і більше предикативних одиниць, так і літературний портрет Марка Вовчка – письменниці, мовостиль якої рясніє складними безсполучниковими реченнями, й соціокультурний контекст її життя і творчості.

Учитель на мультимедійному проєкторі демонструє портрет Марка Вовчка, ставлячи низку питань, формуючи завдання – відповідь повинна відповідати моделі складного речення.

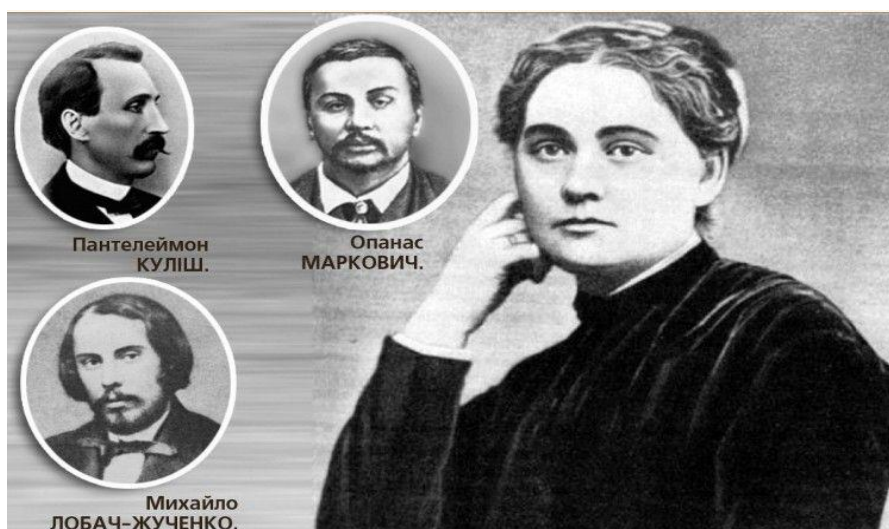

1. Хто така Марко Вовчок?
2. Що ви знаєте про псевдонім Марії Вілінської – Марко Вовчок?
3. Як називалися перша збірка українськомовних творів Марка Вовчка?
4. Хто охрестив М. Вілінську своєю «дочкою», а вона його «батьком»?
5. Коли була написана соціальна повість «Інститутка»?
6. Що Ви знаєте про повість «Маруся»?
7. Схарактеризуйте історичну добу, коли жила і працювала Марко Вовчок в Україні.
8. Що Вам відомо про Валуєвський циркуляр? Які наслідки мав він на написання творів українською мовою.
9. Росіянка за походженням, Марко Вовчок усе ж таки дебютувала як українська авторка. У яких творах письменниці найкраще втілюється український характер?
10. Марко Вовчок зробила значний внесок у художню літературу, зокрема, письменниця збагатила українську літературу низкою жанрів: соціально-проблемне оповідання («Козачка», «Одарка», «Горпина»); баладне оповідання («Максим Гримач», «Данило Гурч»), соціальна повість («Інститутка»), психологічне оповідання та повісті («Павло Чорнокрил», «Три долі»). З

використанням складних конструкцій репрезентуйте свій літературознавчий словник: що таке оповідання, повість; як ви розумієте баладне оповідання тощо.

З використанням спонукально-пошукового методу навчання мови учитель спонукає учнів до самостійного спостереження й аналізу і літературно-історичного матеріалу, і мовного, увиразнюючи важливу роль складних речень різного типів у формуванні ключової теми «Марко Вовчок і розвиток української прози». Варто зауважити, що саме цей метод призначений для самостійного пошуку лінгвістичної інформації за допомогою спостереження та аналізу мовного матеріалу. Учитель організовує спостереження мовного матеріалу за допомогою презентації, виводячи тексти на екран. Узагальнивши мовні факти, учні роблять висновки.

Використання *методу ПРЕС* буде ефективним в процесі обговорення проблемних питань. Так, з використанням наступного слайду вчитель висуває гіпотези щодо того, чому на ньому, поряд з Марією Олександрівною Вілінською, зображено портрети О. Марковича, М. Лобача-Жученка, П. Куліша. Наводячи аргументи, учитель водночас апелює до знань студентів, проєктує їхню діяльність на використання складних речень, пропонуючи розпочати відповідь фразами на зразок: «Я вважаю...», «Тому що...», «Отже...»

Такі уроки, безсумнівно, формують в учнів глибокі знання, формують навички самостійної роботи, пошукової діяльності, створюють творчу атмосферу на уроці, реалізують як внутрішньопредметні, так і міжпредметні зв'язки. У

процесі таких нестандартних уроків, які репрезентують міжпредметні зв'язки трьох дисциплін – української мови, літератури та історії, очевидним є принцип науковості, текстоцентризму, що, зрозуміло, узгоджуються з віковими можливостями учнів і з тенденціями розвитку сучасної лінгводидактики.

До інноваційного лінгвістичного інструментарію вналежнюємо *технологію проблемного навчання*, що спрямована на формування вмінь і навиків учнів, досягнення результату самостійно за допомогою чітко сформованих завдань і вправ, що подає для розв'язання сам учитель. У процесі вивчення складного речення, на нашу думку, варто застосовувати урок-дослідження (*науковий урок-дослідження, урок-пошук, урок-лабораторія*).

Важливу роль у процесі засвоєння складного речення відіграє *інтерактивна технологія навчання*. Ця технологія передбачає активну діяльність учнів, представлену в таких формах кооперативного навчання:

– **робота в парах:** учні отримують завдання. Вони мають час, аби виконати запропоновані завдання, подумати над ними, обмінятися думками. Така робота формує комунікабельність учнів, уміння критично мислити й переконувати, вести дискусію. Після виконання вправ учитель може перевірити засвоєний матеріал, використовуючи «Метод взаємних запитань».

Прочитати текст з «Горпина» Марка Вовчка. Проаналізувати складні речення за засобами зв'язку між предикативним частинами. Схарактеризувати розділові знаки у складних реченнях. Виконати синтаксичний аналіз складного речення з різними видами сполучникового та безсполучникового зв'язку.

Старий Якименко оженив сина, та таку-то вже невісточку собі взяв, що й не сказати! Білолиця, гарна й весела, а прудка, як зайчик; і в хаті й на дворі в'ється, порядкує, господарює, і співає, і сміється, аж геть чути її голосок дзвенячий. Аби на світ благословилося, уже вона й прокинулася, як рання пташка, і клопочеться, й бігає. І свекру догодить-услужить, і чоловіка пожалує, і діло не стоїть – зроблено все. Живуть щасливо, любенько. Одно й журило їх, що

діток Господь не дає. Вона було як де попаде чужу дитинку, то вже й цілує, й милує, а сама зітхне тяжко.

Аж ось послав їм Господь, – уродилась дівчинка. Так-то вже кохає та пестить Горпина свою первичку, і з рук не спускає. Аби прокинулось, аби поворухнулось – уже вона й коло колиски, і хрестить, і цілує, і колише і співає над нею. На панщину поженуть, – дитинку за собою несе та вже й моститься там з нею. Сама робить, а око біжить до дитинки (За Марком Вовчком);

– **робота в групах:** передбачає розв’язання складніших завдань, таких, що потребують колективного розуму. Це так може бути аналіз тексту в аспекті синонічної взаємозаміни сполучникових та безсполучникових складних конструкцій; низка завдань з визначенням складнопідрядних речень з кількома підрядними, з однорідною та неоднорідною супідрядністю, з послідовною підрядністю. Наприклад:

Визначити смислові відношення в складносурядному реченні, перебудувати його, використовуючи інші сполучники сурядності, трансформувати в інші складні речення. Схарактеризувати явище синонімії на рівні синтаксису.

Пан був не дуже багатий, а жити пишно, у розкоші великій хотів, по-панськи!

- // *Пан був не дуже багатий, однак (проте, але) жити пишно, у розкоші великій хотів, по-панськи!*
- // *Хоч пан був не дуже багатий, а жити пишно, у розкоші великій хотів, по-панськи!* (складнопідрядне речення обставинного типу допусту)
- // *Пан був не дуже багатий – жити пишно, у розкоші великій хотів, по-панськи!* (складне безсполучникове речення).

З-поміж інтерактивних технологій колективно-групового навчання вирізняється метод «Мікрофон», що засвідчує активність учня, швидке реагування на запитання вчителя, водночас це можуть бути почергові відповіді на запитання. Отож мікрофон застосовуємо під час закріплення матеріалу:

1. Чим різняться складносурядні речення і прості речення, що їх ускладнено однорідними членами?
2. Назвіть сполучники сурядності.
3. Чим відрізняються сполучники сурядності від сполучників підрядності?
4. Назвіть обставинні сполучники допустовості.
5. У чому особливість сполучників і сполучних слів у складнопідрядному реченні?
6. Коли в безсполучниковому складному реченні ставимо тире?
7. Чітко назвіть синтаксичні характеристики складних речень з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку.
8. Яким чином реалізується інтонація в складному реченні?

Для міжособистісної взаємодії учнів у процесі навчання синтаксису, для активізації уваги, для вияву інтелектуальних і творчих особливостей учнів учителі у своїй професійній діяльності використовують інтерактивний прийом **«Незакінчені речення»**. Очевидною є діалогічний зв'язок учителя – учня, учня – учня, як-от:

1. Сполучники підрядності увиразнюють залежність головної та ...
2. Сполучні слова суттєво відрізняються від сполучників, адже вони...
3. У складному безсполучниковому реченні ставимо двокрапку, коли друга ...
4. Серед смислових відношень, що виникають між предикативними частинами складносурядного речення, визначаємо відношення протиставлення, зіставлення...
5. Складнопідрядні речення обставинного типу поділяють на ...

Набув популярності у вчительській діяльності метод **«Мозковий штурм»**, який за своєю природою є фронтальним прийомом, спонукає учнів швидко висловлюватися, стимулює до концентрації уваги. З-поміж завдань, які може запропонувати вчитель, треба виокремити вправи, спрямовані на підсумкову атестацію знань учнів.

З-поданого тексту виписати складні речення, поєднані сполучними словами. Які це речення? У чому особливість таких конструкцій?

Пані його до себе зараз покличає. Вона в нас, як говорить з яким чоловіком, сидить собі просто, як добрий качан у городі, і все роздивляється, які в тебе брови, які уси, яка одежа на тобі. Хіба б який генерал, щоб вона голівку схитнула набік або глянула в вічі любенько (Марко Вовчок).

Яку стилістичну функцію у тексті виконують складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку. Назвіть стилістичні прийоми, що їх використовує Марко Вовчок в оповіданні «Горпина».

Аби почала перша маківочка бриніти, вже й углядить, і зараз вирве й любую єю, не натішиться. То ще діло робить, порасться, а тільки зацвітуть маки в городах, вона й хату покине і не вийде з тих маків. Ідеш понад городами, то й бачиш: сидить між повними маківками в білій сорочці, гарно убрана, у намисті, й сама ще молоденька, – тільки як крейда біла; сидить та перекидається маківочками, і всміхається, як дитина... А маки процвітають, і білим, і сивим, і червоним квітом повно (Марко Вовчок).

Зрозуміло, що такі інтерактивні методи мають ефект новизни, вони оригінальні. Їхнє застосування свідчить про методичну вправність учителя.

3.3. Висновки до третього розділу

Вивчення специфіку складного речення як важливої одиниці синтаксису, що відображає складний процес пізнання, залежить від розвитку лінгводидактики, від сформованих методів, прийомів та форм. Навчання синтаксису в закладах загальної середньої освіти відбувається з опертям на низку сучасних методів: інформаційно-рецептивного, спонукально-репродуктивного, стимулювально-пошукового методів, методу проблемного викладу, що передбачають ефективний процес засвоєння нового матеріалу, його аналіз та оцінку, процес творчого осмислення та лінгвокреативність і вчителя, і учня.

Для набуття знань, для вміннями аналізувати складне речення в аспекті засобів поєднання предикативних частин, реалізації смислових відношень,

знання пунктуаційних правил важливу роль виконують вправи, що слугують присутньою одиницею організації освітньої діяльності. Їхнє виконання дасть змогу учневі набути відповідних знань. Учитель за допомогою вдало підібраних, творчо спланованих вправ засвідчить свій високий рівень методичної вправності.

В аспекті вивчення складного речення важливу роль виконують різні інтерактивні технології, спрямовані на актуалізацію пізнавальної діяльності учня. Система специфічних прийомів (мозковий штурм, мікрофон, незакінчене речення, робота в парах, у групі), різні проєктні технології, нестандартні уроки передбачають засвоєння програмованого матеріалу, формування комунікативних умінь та навиків, вміння дискутувати й переконувати, виконання самостійної науково-пошукової роботи, демонструвати з використанням мультимедійних презентацій ключові поняття, основні проблемні питання, що активізують передусім розумову діяльність.

ВИСНОВКИ

Складне речення становить єдність двох і більше предикативних одиниць на основі сполучникового або безсполучникового зв'язку. Ці предикативні частини, побудові за схемою двоскладного чи односкладного речення, реалізують ту чи ту комунікативну настанову – визначальний параметр речення як синтаксичної одиниці.

Настанова речення відповідає певній інтенції мовця – його бажання щось повідомити, заперечити, запитати, наказати, подякувати тощо. Цілком логічно ці інтенції втілюються в простому реченні. Реалізація інтенцій у складному реченні – багатоаспектний пізнавальний процес, адже залежить від кількості предикативних одиниць, їхнього комунікативного спрямування.

Питальність як настанова висловлення відрізняється від розповідності, спонукальності, оптативності передусім:

- реалізацією запиту інформації як інтенції мовця;
- наявністю маркерів питальності – питальних займенників та прислівників, за допомогою яких автор з'ясовує щось про людей, факти, події, ознаки, причину дії, мети, місце знаходження тощо;
- функціонуванням питальних часток, які не тільки реалізують питальну семантику, а й можуть виражати семантику емоційно-експресивного ствердження чи заперечення, реалізувати емоції та почуття людини;
- інтонацією, що формує питальність;
- реалізацією як в діалогічному, так і в монологічному мовленні.

Питальність у структурі складного речення детермінує розвиток динамічного діалогу, увиразнює перебіг передовсім живого мовлення. Водночас у межах складних реченнях як засобах реалізації питальності спостерігаємо вираження розповідної та спонукальної модальностей. Яскраво представлено такі складні речення в мові оповідань та повістей Марка Вовчка.

Оскільки складні речення поділяють на складносурядні, складнопідрядні та складні безсполучникові речення, то відповідно й проаналізовано реалізацію питальності в межах цих синтаксичних одиниць. Одразу ж зауважимо, що ми не

зафіксували в мовотворчості Марка Вовчка багатокomпонентних складних речень з різними видами зв'язку, які б виражали запит інформації. Це можна пояснити складними синтаксичними відношеннями, що виникають між предикативними частинами такої синтаксичної одиниці.

У складносурядному реченні, предикативні частини якого є синтаксично рівноправними, реалізується:

а) однофункційна питальну модальність, коли дві чи більше предикативних частин є питальними за своєю настановою. Ці конструкції найпоширеніші у творах Марка Вовчка. Питальність в таких конструкціях представлена питальними компонентами в обох предикативних частинах, у реченнях без будь-якого питального компонента, тільки інтонаційно; у комбінованих складносурядних реченнях, у яких наявний або ж відсутній питальний компонент.

б) різнофункційна модальність, коли дві предикативні частини становлять єдність розповідної та питальної предикативної одиниці; спонукальної та питальної предикативної одиниці. Саме в такому разі йдеться ті складносурядні речення, що утворені поєднанням сурядним зв'язком спонукальних та розповідних речень з питальними. Для таких складних речень властива загальна питальна, але різнопланова модальність. Їхня особливість полягає ще й у фіксованому порядку предикативних частин: перше місце має розповідна або спонукальна предикативна одиниця, друге – питальна. Таке розташування детерміноване комунікативною функцією питального речення – запитати, з'ясувати або уточнити певну інформацію.

Можливість поєднання одно- і різнофункційних типів у складносурядному реченні не однакова: легко поєднуються між собою питальні з питальними, розповідні з питальними, дуже обмежені можливості поєднання спонукальних з питальними. За нашими спостереженнями для мовотворчості Марка Вовчка характерне функціонування складносурядних питальних речень з розповідною предикативною одиницею.

Незважаючи на рівноправність предикативних частин, у складносурядних реченнях, зафіксованих у творах Марка Вовчка, простежуємо низку семантико-синтаксичних відношень, зокрема – одночасність, послідовність або перелік дій, подій, явищ, станів, семантики причини, наслідку, реалізація альтернативного запиту інформації, що його виражають розділові сполучники.

У складнопідрядних реченнях, яким властива підпорядкованість підрядної частини головній, питальність представлена двома типами конструкцій:

- складнопідрядними реченнями з прямою питальністю;
- складнопідрядними реченнями з непрямою питальністю.

Складнопідрядні речення з головною питальною частиною (з прямою питальністю) мають у своїй головній частині маркери питальності (питальні займенники, прислівники, частки) й реалізують прямий запит до адресата мовлення, представлений у структурі загально- чи частковопитального речення. У структурі таких речень функціують звертання, вокативні комунікати, які чітко вказують на те, до кого спрямовано запитання. Подекуди саме питальні маркери увиразнюють вторинні функції питальності, реалізуючи високу експресивність та емоційність мовлення і засвідчуючи явище синтаксичної синонімії, формально-семантичних співвідношень (корелативності) у синтаксичній системі.

З-поміж диференційних ознак непрямого запитання у складнопідрядних конструкціях визначено критерії розмежування складнопідрядних речень з прямою питальністю та складнопідрядних речень з непрямою питальністю. Отож це характер мовленнєвої ситуації, адресація питального висловлення; залежність від предикатів з пізнавальною семантикою у головній частині; здатність цих предикатів уводити підрядну предикативну одиницю з власне-питальним змістом.

Предикативні частини складнопідрядного речення не мають ні смислової, ні інтонаційної завершеності, тому перебувають у системних відношеннях – прямій залежності підрядної частини від головної. Непряме запитання, власне, реалізує підрядна частина, приєднана до головної за допомогою частки *чи*,

питальних компонентів *хто, що, чий, який, котрий, де, куди, коли* та ін. Визначальними у визначенні непрямого запитання як структурно-змістового комплексу є наявність предикатів особливої семантики в головній частини, що підкреслюють реалізацію питальності, маркують її. Це зокрема: ментальні предикати; предикати зі значенням мовлення; на позначення мисленнєвої діяльності; предикати чуттєвого сприйняття та перцептивного пошуку.

У творах Марка Вовчка яскраво вербалізуються семантика переповідності, коли переказується чиєсь мовлення. Саме структура непрямого запитання є найадекватнішою формою реалізації чужих слів, спостережень, висновків, у тому числі й питальності.

Питальність, що її реалізують складні безсполучникові речення, частини яких об'єднані в єдине структурно-змістове ціле лише інтонаційно, без будь-яких сполучників та сполучних слів, у творах Марка Вовчка представлена: *загальнопитальною настановою* всього складного безсполучникового речення, коли наявне питальне оформлення всіх предикативних частин; *частковопитальною настановою*, коли експлікуємо лише одне питальне оформлення предикативної частини. У такому разі ведемо мову про розповідно-питальні та спонукально-питальні конструкції.

Загальнопитальна настанова властива тим складним безсполучниковим реченням, які формують кілька функційних моделей:

- 1) модель з однаковими питальними компонентами (займенниками, прислівниками, частками), що повторюються в усіх предикативних частинах;
- 2) модель з різними питальними маркерами (із займенниками і прислівниками, з частками), що оформляють речення і стоять на початку кожної предикативної частини;
- 3) модель із різноспрямованими питальними компонентами в кожній предикативній частині
- 4) модель складного безсполучникового речення, що її створює інтонація, суб'єктивно-модальні синтаксеми.

Крім реалізації питальності, у проаналізованих складних реченнях експлікуємо такі семантико-змістові відношення, як перелік, зіставлення, протиставлення. Важливу роль у формуванні питальності складних безсполучникових речень виконують актуалізаційні компоненти, що зосереджують увагу співрозмовника на запиті інформації.

За нашими спостереженнями, поєднання у складному безсполучниковому реченні питальних предикативних частин з питальними, розповідних з питальними – поширені конструкції у мові творів Марка Вовчка, можливості поєднання спонукальних з питальними – обмежені.

Як бачимо, функціонування питальності в комплексі складних конструкцій (складносурядних, складнопідрядних, безсполучникових) суттєво відрізняється від їх використання у простих конструкцій з огляду передовсім на структуру складного речення, наявність зв'язку між предикативними частинами, комунікативною настановою як визначальним параметром речення.

Вивчення складних речень у ЗЗСО має свою специфіку з опертям на такі методи навчання, що спрямовані на активізацію освітньої діяльності, на ефективне розкриття лінгвістичної інформації, краще пояснення та засвоєння матеріалу, на підвищення ступеня самостійності й активності учнів у процесі роботи з підручником, з додатковими пізнавальними ресурсами, з онлайн-посібниками. З-поміж найефективніших методів проаналізовано й запропоновано такі: методи: інформаційно-рецептивний; спонукально-репродуктивний; метод проблемного викладу; стимулювально-пошуковий; спонукально-пошуковий метод.

Важливу роль у процесі навчання мови мають методичні принципи, які слугують базою вивчення складного речення, а саме: принципи міжрівневої кореляції та взаємозв'язку синтаксису з морфологією; з пунктуацією та інтонацією; принципу навчання синтаксису складного речення в поєднанні з розвитком зв'язного мовлення; принципу текстоцентризму, спроектованого на визначення функційних особливостей тих або тих синтаксичних одиниць у різних стилях української мови, у мовотворчості письменника.

В освітньому процесі учні повинні як засвоїти знання, так і навчитися виконувати вправи, що спрямовані на формування синтаксичної компетентності. Сподіваємося, що запропонована низка тренувальних вправ, які стосуються лінгвістичної природи складного речення, їхніх основних типологічних виявів, засобів поєднання предикативних частин, правил пунктуації, аналізу функційних можливостей складносурядних, складнопідрядних конструкцій, складних безсполучникових речень, сприятиме кращому засвоєнню досить складного матеріалу в 9 класі, дасть змогу вчителю ефективно проводити уроки, демонструючи свою методичну вправність.

Інноваційний лінгводидактичний інструментарій, що його запропоновано в дипломній роботі, Нестандартні уроки з використанням міжпредметних зв'язків, інтерактивні технології на уроках української мови, застосування різноманітних новітніх методів і прийомів (метод Прес, мозковий штурм, незакінчене речення, мікрофон, робота в парах, у групі), безсумнівно, покращить якість подання навчального матеріалу, увиразнить його результативність, збагатить освітній процес лінгвокреативністю, прагматичною компетентністю вчителя, створить яскраву, толерантно наснажену діалогічність учителя та учні.

Комплексне опрацювання програмового матеріалу з опертям на мовостиль письменника та в контексті лінгводидактики увиразнює розвиток синергетичних студій сучасного українського мовознавства, розкриваючи перспективи наукового осмислення природи синтаксичних конструкцій та застосування одержаних знань на практиці, в освітній та професійній діяльності людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова Н. Д. Фактор адресата. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. Т. 40. № 4. 1981. С.356–367.
2. Артемова Л. В. Риторичне питання як композиційний та експресивний елемент авторської публіцистики (на матеріалі жанру колонки газети «El Pais»). Проблеми семантики слова, речення та тексту: зб. наук. статей. К. : Видавничий центр КНЛУ, 2013. С. 19-23.
3. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові : функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви: монографія. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.
4. Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові. К.: Наук. думка, 1991. 168 с.
5. Беличкова-Кржижкова Е. О модальности предложения в русском языке. *Актуальные проблемы русского синтаксиса*. М.: Изд-во Московс. ун-та, 1984. – С.49–77.
6. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. М.: Просвещение, 1967. 160 с.
7. Бердник Л.Ф. О значении вопросительных предложений с отрицанием «не». *Известия Воронежского педагог. ин-та*. Воронеж, 1980. Т. 207. С. 105–112.
8. Берков В. Ф. Вопрос как форма мысли. Минск, Изд-во БГУ, 1972. 136 с.
9. Білецький А. О. Про мову і мовознавство : навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів. К. : «АртЕк», 1997. 224 с.
10. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови: навч.-метод. посіб. К.: Генеза, 2005. 180 с.
11. Борисюк І. В. Інтонація українського питального речення. К.: Наук. думка, 1975. 128 с.
12. Валимова Г. В. Синонимия вопросительных предолжений. *Вопросы синтаксиса русского языка*: сб. ст. Ростов-на-Дону: Р/н/ДГПИ, 1978. С. 23–31.

- 13.Валимова Г. В. Функциональные типы предложений в современном русском языке. Ростов: Изд-во Ростовского ун-та, 1967. 331 с.
- 14.Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. К.: Либідь, 1993. 368 с.
- 15.Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К.: Наук. думка, 1992. 224 с.
- 16.Вишневіська Г. П. Синкретизм семантики питальних речень. *Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції «Проблеми зіставної семантики»*. К.: КДЛУ, 1997. С. 299–300.
- 17.Гайсіна Р. М. Средства речевого контакта в отношении к структуре предложения. *Вопросы синтаксиса русского языка*: сб. ст. Ростов-на-Дону: Р/н/ДГПИ, 1971. С. 36–44.
- 18.Гак В. Г. Языковые преобразования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. 768 с.
- 19.Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М.: Изд-во л-ры на иностр.языках, 1958. 460 с.
- 20.Глазова О. П., Кузнецов Ю. Б. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів.К. : Видавничий дім «Освіта», 2011. 224 с.
- 21.Горелов В. И. О природе риторического вопроса. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. М.: Наука, 1966. Т. XXV. Вып. 4. С. 347–349.
- 22.Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. К.: Наукова думка, 1991. 192 с.
- 23.Грищенко А.П. Складносурядні речення. *Сучасна українська літературна мова: Синтаксис* / за заг. ред. академіка І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1972. С. 387–409.
- 24.Гуйванюк Н. Референційна концепція семантики речення і поняття кореферентності. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. пр. Донецьк: ДонДУ, 1999. Вип. 5. С. 111–114.

- 25.Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. Чернівці: Рута, 1999. 336 с.
- 26.Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст: [вибрані праці]. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. 664 с.
- 27.Гуйванюк Н. В., Шабат С. Т. Питальні речення в сучасній українській мові : навчально-методичний посібник. Чернівці: Рута, 2000. 66 с.
- 28.Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків, 1980. 122 с.
- 29.Дубовський Ю. О. Вибіркове питання та його семантико-інтонаційна своєрідність. *Іноземна філологія*. Львів, Вид-во Львівського університету, 1969. Вип. 19. С. 45–53.
- 30.Дубовський Ю. О. До проблеми вивчення інтонації зустрічного питання в сучасній англійській мові. *Іноземна філологія*. Львів, Вид-во Львівського університету, 1968. Вип. 14. С.40–47.
- 31.Дудик П. С. Питальні речення і питальні слова-речення. *Українська мова та література в школі*. 1975. № 1. С. 26–36.
- 32.Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. К.: Наукова думка, 1973. 289 с.
- 33.Журавлева С. І. Реалізація питальності як супрасинтаксичного елементу в нетипових текстах (на матеріалі англомовних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 1996. 205 с. 26 с.
- 34.Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.
- 35.Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М.: Наука, 1982. 368 с.
- 36.Кадомцева Л. О. Синтаксична модальність речення. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. академіка І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1972. С. 119–137.
- 37.Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови: навч. посібник. К.: НМК ВО, 1992. 400 с.

- 38.Козловська І. М. Теоретико-методологічні аспекти інтеграції знань учнів професійно-технічної школи: дидактичні основи: монографія. Львів: Світ, 1999. 302 с.
- 39.Кондратенко Н. В. Питальні речення в українському поетичному мовленні: автореф. дис.. Одеса, 2001. 16 с.
- 40.Косарева В. А. Особенности функционального отрицания в вопросительных предложениях. *Коммуникативно и структурно обусловленные модификации единиц языка*: межвуз. сб. науч. тр. Л.: ЛГПИ им. А. Герцена, 1986. С. 62–68.
- 41.Косарева В. А. Семантическая структура вопросительно-отрицательных предложений. *Структура и семантика предложения и текста в германских языках*: межвуз. сб. науч. тр. Л.: ЛГПИ им. А. Герцена, 1987. С. 30–34.
- 42.Костусяк Н. Комунікативно-прагматичні ознаки питальної модальності. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2013. № 22. С. 58–63.
- 43.Кравцова О. А. Складнопідрядні речення як засоби вербалізації інтенцій переповідності в казках, упорядкованих Михайлом Івасюком. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Коцюбинського*. Серія «Філологія» (мовознавство). Вінниця, 2018. Вип. 26. С. 74–82.
- 44.Куньч З. Риторичний словник. К.: Рідна мова, 1997. 342 с.
- 45.Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Сов. энциклопедия, 1990. 685 с.
- 46.Лисенкова Н. Н. Псевдovoпpocитeльнe вьсказывания в английской разговорной речи: автореф. дис. ...канд. филол. наук. Одесса, 1989. 16 с.
- 47.Лисицька О. О. Бінарні уроки як шлях реалізації інтегрованого навчання *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 2(50). Частина I. С. 231–236.
- 48.Литвиненко Н. П. Український медичний дискурс: монографія. Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2009. 304 с.

- 49.Луценко Н. А. Гносеологические и коммуникативные функции вопроса. *Философские науки*. 1990. № 6. С. 126–130.
- 50.Максимчук Г. Інтерактивні методи навчання української мови. *Дивослово*. 2012. № 8. С. 18–21.
- 51.Малікова Є. О. Питальні речення в ритуальному спілкуванні. *Синтаксис, семантика і прагматика мовних одиниць*: зб. наук. пр. К.: НМК ВО, 1992. С. 83–86.
- 52.Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К.: Наукова думка, 1966. 324 с.
- 53.Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. М. С. Васьуленка. К.: Літера ЛТД, 2011. 364 с.
- 54.Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. проф. М. Пентиліук. К.: Ленвіт, 2005. С. 349–364.
- 55.Мирсеитова С. С. Косвенные вопросительные высказывания и их интерпретация в тексте. Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Горького. М., 1989. Вып. 333. С. 119–127.
- 56.Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: монографія. Луцьк: Вежа, 2001. 340 с.
- 57.Мірченко М. В. Надкатегорія настанови. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. Х.: 2007. Вип. 22. – С. 125–132.
- 58.Олійник Г. П. Інтонація питання вибору. К.: Наукова думка, 1974. 116 с.
- 59.Олійник Г. П. Комунікативна спрямованість питальних речень. *Типологія інтонації мовлення*. К.: Наукова думка, 1977. С. 183–186.
- 60.Онипенко Н. К. Обращение, вопрос, побуждение в лингвистике и поэтике художественного текста (Обзор работ 1984–1986 гг.). *НДВШ. Филологические науки*. 1988. № 4. С. 80–85.
- 61.Павленко О. О. Засоби віддання контактної функції висловлення у сучасній німецькій мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 1993. 16 с.

62. Падучева Е. В. Вопросительные местоимения и семантика вопроса. *Разработка формальной модели естественного языка*: сб. науч. тр. Новосибирск: Вычислительный центр СО АН СССР, 1981. С. 80–105.
63. Панова М. Н. Интонационное оформление вопросов с частицами «разве» и «неужели». *Интонация и фонология*: сб. науч. тр. М.: УДН им. П. Лумумбы, 1980. С. 27–32.
64. Палей Т. А. Модальность предложения в вопросительных и повествовательных высказываниях. *Функциональная характеристика языковых единиц и категорий*: сб. науч. тр. Днепропетровск: ДГУ, 1988. С. 72–76.
65. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Учпедгиз, 1956. 512 с.
66. Писарек Л. Местоименные вопросительные предложения в русском и польском языках. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1981. 200 с.
67. Плиско К. М. Організація навчання синтаксису в середній школі: посіб. для вчителя. К.: Рад.шк., 1993. 135 с.
68. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. К.: А.С.К., 2004. 192 с.
69. Рестан П. Синтаксис вопросительного предложения. Общий вопрос. (Главным образом на материале современного русского языка). Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget, 1969. 880 с.
70. Русская грамматика: В 2 т. М.: Наука, 1980. Т. II: Синтаксис. 710 с.
71. Саакьян Р. Я. Сложносочиненные предложения с вопросительными предложениями в своем составе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 1965. 24 с.
72. Саакьян Р. Я. Средства выражения вопроса в сложносочиненных предложениях. *Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови*: тези доповідей. Чернівці: ЧДУ, 1965. С. 70–72.
73. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010.

- 844 с.
- 74.Синявський О. Норми української літературної мови. К. Видавничий дім Дмира Бураго, 2018. XX, 368 с. Репринт з видання 1931 р. (Серія «Українська граматична класика»)
- 75.Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці: Місто, 2002. 272 с.
- 76.Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. К.: Вища школа, 1994. 670 с.
- 77.Смерчинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. 283. Репринт із видання 1932 р. (Серія «Українська граматична класика»)
- 78.Смилтена М. Э. Вопросительные предложения в структуре поэтического текста. *Системный и функциональный анализ языка: межвуз. сб. науч. тр.* Рига: ЛГУ им. П. Стучки, 1987. С.108–120.
- 79.Соловьева Л. В. Псевдovoпpocитeльнe пpeдлoжeния-высказывания в акте коммуникации (на материале публицистики). *Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореза.* М., 1986. Вып. 272. С. 96–104.
- 80.Франко І. Русько-українська література. Марко Вовчок у критиці. К., 1955. С. 269.
- 81.Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові: монографія. К.: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 368 с.
- 82.Чайка Л. В. Функціональні типи риторичних запитань. *Мова у соціальному і культурному контексті: зб. наук. пр.* К.: КДУ, 1997. С. 121–125.
- 83.Чернова А. В. Інноваційні підходи у викладанні української мови як іноземної. Ученые записки Таврического национального университета им. В.Н. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». 2012. Том 25 (64). № 1. Часть № 2. С. 318–322.

- 84.Шабат-Савка С. Питальні речення: модальність, функція, семантика. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. пр. Чернівці: Рута, 2006. Вип. 276–277 : Слов'янська філологія. С. 419–424.
- 85.Шабат-Савка С. Т. Українськомовний питальний дискурс: монографія. Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 332 с.
- 86.Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: монографія. Чернівці: Рута, 2002. 272 с.
- 87.Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 408 с.
- 88.Щербина В., Волкова О., Романенко О. Інтерактивні технології на уроках української мови та літератури. Х. : Основа, 2005. 96 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вовчок Марко. Твори: В 3 т. К.: Дніпро, 1975. Т. 1: Повісті і оповідання. 637 с.
2. Вовчок Марко. Твори: В 3 т. К.: Дніпро, 1975. Т. 2: Повісті оповідання, нариси, казки. 560 с.
3. Вовчок Марко. Твори: В 3 т. К.: Дніпро, 1975. Т. 3.: Романи. 703 с.
4. Вовчок Марко. Вибрані твори. К.: Дніпро, 1974. 526 с.

АНОТАЦІЯ

Дячук А. І. Реалізація питальності в структурі складного речення: контекст мовотворчості Марка Вовчка і лінгводидактика

У кваліфікаційній роботі проаналізовано питальність як синтаксичну категорію, що виражає запит інформації й реалізується у структурі складного речення; досліджено складносурядні конструкції, що виражають однофункційну та різнофункційну питальну модальність; схарактеризовано складнопідрядні речення в аспекті диференціації пряма / непряма питальність; окреслено можливості поєднання предикативних одиниць з питальністю в складному безсполучниковому реченні. На широкому ілюстративному матеріалі, дібраного з творів Марка Вовчка, досліджено первинні та вторинні функції питальності, зосереджено увагу на експресивності складних конструкцій, одна з предикативних частин яких становить риторичне запитання – емоційно-експресивне ствердження чи заперечення.

З використанням мовотворчості Марка Вовчка та з опертям на найновіші дослідження в методиці викладання української мови репрезентовано лінгводидактичні засади та методичні рекомендації щодо вивчення складного речення в закладах загальної середньої освіти, запропоновано методи й прийоми для ефективного їх використання в шкільній практиці, представлено систему вправ і завдань, інноваційний лінгводидактичний інструментарій для успішного засвоєння знань про складне речення як синтаксичну одиницю в ЗЗСО.

Ключові слова: питальність, первинні / вторинні функції, модальність, складне речення, складносурядне речення, складнопідрядне речення, складне безсполучникове речення, риторичне запитання, Марко Вовчок, методичний інструментарій, вправи та завдання, лінгводидактика.

ABSTRACT

Dyachuk A. I. The study of interrogativeness within a complex sentence: the context of Marko Vovchko language creation and linguodidactics

This diploma paper studies the interrogativeness as a syntactic category that expresses the request for information and is realized in the structure of a complex sentence. It investigates coordinate complex sentences expressing single-functional and multifunctional interrogative modality. It characterizes subordinate complex sentences in the aspect of differentiating direct / indirect interrogativeness. The paper also outlines the possibilities of combining predicative units with interrogatives in a complex asyndetic sentence. Exploiting the extensive illustrative material, selected from the works by Marko Vovchko, the author explores the primary and secondary functions of interrogation, focuses on the expressiveness of complex constructions, one of the predicative parts of which is a rhetorical question, i.e. emotional-expressive statement or negation.

By investigating Marko Vovchko language creation and relying on the latest methodological studies in the field of teaching the Ukrainian language, the author outlines linguodidactical principles and methodological recommendations for studying complex sentences in secondary schools; suggests methods and techniques for their effective use in teaching practice at school; develops a system of exercises and tasks to be used by the Ukrainian language teachers at school. These components represent an innovative linguodidactic tool for successful acquisition of knowledge concerning a complex sentence as a syntactic unit in GSEI (General secondary education institution).

Key words: interrogativeness, primary / secondary functions, modality, complex sentence, coordinate compound sentence, subordinate compound sentence, complex asyndetic sentence, rhetorical question, Marko Vovchko, methodical tools, exercises and tasks, linguodidactics.